

DET TEOLOGISKE
MENIGHETSAKULTET

Når pårørende er barn.

En studie av barns sorg- og kriseopplevelse knyttet til tap ved død.

Unni Sveistrup

Veileder

Førstelektor Sjur E. Isaksen

*Masteroppgaven er gjennomført som ledd i utdanningen ved
Det teologiske Menighetsfakultet og er godkjent som del av denne utdanningen*

Det teologiske menighetsfakultet, 2016 Vår

AVH8020: Masteravhandling (30 ECTS)

Erfaringsbasert master i praktisk teologi

FORORD

Tusen takk til alle som på hver sine måter har vært til hjelp for meg i arbeidet med denne masteroppgaven!

Først og fremst en stor takk til mine fire informanter som har bidratt ved å fortelle om tap og sorg de opplevde i sin barndom – deres historier har gitt meg verdifullt materiale til temaet jeg ønsket å undersøke. Takk også til de som hjalp meg å finne informantene.

Jeg vil også rette en stor takk til førstelektor Sjur E. Isaksen som på en god måte har veiledet meg gjennom arbeidet. Tusen takk for gode samtaler, nyttige råd og innspill til oppgaven og for oppmuntringer når jeg har strevd litt for å komme meg videre i oppgaveskrivingen.

Takk til arbeidsgiver for muligheten til å fullføre utdanningen *Erfaringsbasert master i praktisk teologi* og til gode medarbeidere som har heiet på meg og tatt i et ekstra tak på jobb mens jeg har vært student. Til sist takk til min gode kollega Inger som har bidratt i innspurten med å lese korrektur.

Tingelstad prestebolig, Brandbu mai 2016

Unni Sveistrup

INNHold

FORORD	3
INNHold	4
1. INNLEDNING	6
1.1 Bakgrunn for valg av tema.....	6
1.2 Avgrensning og problemstilling	6
1.3 Disposisjon.....	8
2. TEORI	9
2.1 Ulike sorgteorier.....	9
2.2 Noen hovedlinjer om hva som kan kjennetegne barn i sorg og krise	11
2.3 Trosutvikling hos barn og unge og deres forståelse av døden.....	15
2.3.1 Trosutvikling hos barn og unge	15
2.3.2 Barns forståelse av døden og det kristne håpet på de ulike alderstrinn	17
2.4 Ritualer som hjelper barn gjennom sorg.....	20
3. METODE.....	23
3.1 Hva slags type forskning	23
3.2 Utvalg.....	23
3.3 Metode for innsamling av materialet.....	23
3.4 Metode for analyse av materialet	24
3.5 Spørsmål om forskningens kvalitet	25
3.5.1 Validitet og reliabilitet.....	25
3.5.2 Generaliserbarhet	26
4. ANALYSE	27
4.0 Et innblikk i fire voksne personers erfaringer med død og sorg da de var barn	27
4.1 Informant 1 – Kari.....	27
4.1.1 Presentasjon av intervju 1	27
4.2 Informant 2 – Kristin.....	29
4.2.1 Presentasjon av intervju 2	30
4.3 Informant 3 – Karl.....	34
4.3.1 Presentasjon av intervju 3	34
4.4 Informant 4 – Karoline.....	37
4.4.1 Presentasjon av intervju 4.....	38

4.5 Sammenfatning av hva informantene gir uttrykk for.....	42
4.5.1 Erfaringer fra tiden rundt dødsfallet	42
4.5.2 Ritualer mellom dødsfall og gravferd	43
4.5.3 Gravferden.....	44
4.5.4 Tanker om døden og troen.....	45
4.5.5 Oppfølging i etterkant	45
4.5.6 Kirkens rolle, sett tilbakeskuende	46
4.6 Funnene.....	46
5. DRØFTING.....	47
5.1 Manglende informasjon eller åpenhet vanskeliggjør sorgarbeidet for barn	47
5.2 Å skille barna fra deres omsorgspersoner kan virke traumatiserende	49
5.3 De voksnes reaksjoner virker inn på barna	50
5.4 Ritualer hjelper barn å håndtere tap og sorg.....	51
5.5 Troen – en hjelp for barn i møte med døden.....	53
6. AVSLUTNING.....	55
Oppsummering og konklusjon	55
7. LITTERATUR OG KILDEHENVISNINGER	57
Litteratur.....	57
Internettadresser	58
8. VEDLEGG.....	59
Vedlegg 1: Samtykke fra informantene.....	59
Vedlegg 2: Intervjuguide	60

1. INNLEDNING

1.1 Bakgrunn for valg av tema

Alle mennesker – også barn, opplever fra tid til annen sorg og død, men etter hvert som vi vokser til, lærer vi endel om å mestre slike påkjenninger. Selv om det er flere likheter enn ulikheter mellom voksne og barns sorg, kan barns sorg komme til uttrykk på andre måter enn hos voksne. Barn sørger ut ifra sin modning, alder og personlighet og sorgreaksjoner hos barn følger av den grunn ofte ikke samme mønster som hos voksne.

Det er mange som har forsket på temaet *Sorg*, og opp gjennom årene er det skrevet utallige bøker, artikler o.l. om emnet. I løpet av de siste årene har flere også rettet fokus spesielt mot *Barn og sorg*, ikke minst har dr.philos. Atle Dyregrov gitt mange gode bidrag til fagområdet. En stor del av innholdet i teorikapittelet (2) er hentet fra Dyregrovs arbeid.

Omsorg for barn som opplever sorg eller andre utfordrende og vanskelige livssituasjoner, fattet min interesse allerede da jeg for mange år siden begynte å jobbe blant barn og unge i en kristen organisasjon, men ikke minst etter at jeg ble prest i Den norske kirke for drøye 20 år siden, har temaet *Barn og sorg* engasjert og vært spesielt viktig for meg. Gjennom denne masteroppgaven ønsker jeg å sette fokus på viktigheten av å inkludere i sterkere grad barna som pårørende ved dødsfall, bevisstgjøre og gi innspill til hvordan kirken kan møte barn som opplever sorg og krise og tap ved død.

1.2 Avgrensning og problemstilling

Når pårørende er barn er et tema som favner svært vidt. Første del av oppgaven inneholder en teoretisk gjennomgang av sorgforståelse, og da spesielt med henblikk på barns sorg- og kriseopplevelse. Ettersom sorg- og kriseopplevelsen fra 12/13-års alder begynner å ligne mer på de voksnes opplevelse, vil jeg i oppgaven konsentrere meg om *barn* i alderen 0-12/13 år og med mest vekt på alderen 4-12/13 år. Begrepet *pårørende* bruker jeg i vid forstand, slik at det omfatter både en som er i slekt med avdøde og en som er venn eller bekjent av den døde.

Sorg kan helt kort defineres som «reaksjoner på betydningsfulle tapsopplevelser.» (Bugge, Eriksen og Sandvik 2011:16) Sorgreaksjoner knyttes gjerne først og fremst til tap når noen av våre nære dør eller når vi får vite at vi selv snart skal dø, men sorg kan imidlertid også knyttes til andre type tap som f.eks. tap ved skilsmisse og annen adskillelse, sykdom, tap av legemsdeler og materielle tap. Denne oppgaven er avgrenset til å omhandle tap ved død.

Sorg kan også utløses som en reaksjon på krise. Ordet *krise* betyr egentlig *avgjørende forandring/vendepunkt* (Cullberg 2000:45), men vanligvis brukes begrepet først og fremst om dramatiske og traumatiserende¹ hendelser som i hovedsak skjer med få mennesker direkte involvert av gangen – i motsetning til katastrofer som ofte involverer mange. En krise kan derfor defineres som: «En avgrenset tidsperiode med psykisk ubalanse hos en person som blir konfrontert med et vanskelig problem som vedkommende på det aktuelle tidspunktet hverken kan flykte fra – eller løse ved hjelp av sine vanlige problemløsende krefter.» (Caplan sitert i Haslerud, Thorsen, Waldenstrøm 2003:7) Helt kort kan betegnelsen *krise* defineres som «endringer som kommer plutselig og uventet, uten tid til særlig mental forberedelse.» (Dyregrov 2013:13) Det er vanlig å skille mellom to hovedtyper kriser: 1) Traumatiske kriser og 2) Utviklings-kriser. (Cullberg 2000:45) *Traumatiske kriser* som barn kan oppleve omhandler dødsfall i den nære familien, ulike typer ulykker med eller uten dødsfall, selvmord, seksuelle overgrep, vold, rus, skilsmisse, ran, mobbing osv. *Utviklingskriser* eller livskriser er «naturlige kriser» som alle mennesker kan oppleve når en går over fra en livsfase til en annen. For barn kan dette knyttes til det å få søsken, begynne i barnehage eller skole, puberteten osv. (Cullberg 2000:45ff)

Dersom sorgreaksjoner ikke går over i løpet av det en anser som «normal» tid eller reaksjonene blir betydelig sterkere enn det som virker rimelig, kan sorgreaksjonen betegnes som forlenget sorg-forstyrrelse eller *patologisk sorg*. (Cullberg 2000:348) Dette vil ikke bli tatt opp i oppgaven i nevneverdig grad.

I dette masterstudiet vil oppgavens tema; *Når pårørende er barn*, bli avgrenset til å omhandle sorg- og kriseopplevelser hos pårørende barn opp til 12/13 år knyttet til tap ved død. I tillegg til å presentere tidligere teorier vil temaet i sterk grad belyses gjennom intervjuer med fire voksne personer som forteller minner om tap og sorg de opplevde i sin barndom.

Offentlige statistikker hos Statistisk sentralbyrå (SSB) forteller at det i 2015 totalt var 40727 dødsfall i Norge. I følge SSB er det ca. 300 personer flere enn året før. Basert på tall fra Årsstatistikk for Den norske kirke opplyser SSB også at andelen kirkelige gravferder avholdt i 2014 var på 90,2 % (tall for 2015 var ikke tilgjengelige hos SSB pr 11.04. 2016). Det innebærer at Den norske kirke i mer eller mindre grad er involvert i et stort flertall av alle

---

¹ Trauma; fellesbetegnelse på alle slags kroppslige og mentale skader (psykisk traume) og belastninger som skyldes påvirkning utenfra. (Malt 2014)

dødsfall og gravferder som skjer i Norge. I lys av disse nevnte tallene må det antas at det er et stort antall barn i Norge som opplever å være pårørende når det skjer et dødsfall i familie eller venne- og bekjentskapskrets.

Problemstillingen som reises er formet som et spørsmål jeg ønsker å se nærmere på: *Hvordan kan kirken møte barn som opplever sorg og krise?*

I forlengelsen av dette vil jeg stille følgende underspørsmål:

1) *På hvilke måter kan teorien og empirisk kunnskap bidra til gode møter mellom kirken og barn med nære tapserfaringer?*

2) *Hvilken rolle spiller troen for barn i møte med døden?*

I møte med barn i sorg og krise har foreldre, andre pårørende, barnehage, skole, kirken osv. mye felles anliggender når det gjelder å ta vare på de berørte barna, men ettersom kirken i all hovedsak møter barna på en annen arena enn de øvrige nevnte, vil jeg avgrense oppgaven til å omhandle hvordan kirken kan bidra i møte med barn som opplever tap ved død. *Kirken* kan i vid forstand defineres som den verdensvide kristne kirke, men begrepet brukes i denne sammenheng først og fremst om *prest, diakon* og andre *kirkelige ansatte og lokalmenigheten* i Den norske kirke (Dnk) for øvrig.

1.3 Disposisjon

Etter denne innledningen (1) vil jeg i teorikapittelet (2) først introdusere et utvalg av eldre og nyere sorgteorier (2.1). Videre følger i 2.2 en presentasjon av noen hovedlinjer om hva som kan kjennetegne barn i sorg og krise. Deretter vil jeg i 2.3 kort si litt om trosutvikling hos barn og unge og deres forståelse av døden og det kristne håpet på de ulike alderstrinn, før jeg til sist i 2.4 beskriver noen sentrale ritualer som i vår norske kultur er knyttet til sorg og død og som kan være til hjelp for barn i sorg.

Spørsmålet om metode blir omhandlet i kapittel 3. Kapittel 4 presenterer først intervjuene jeg har hatt med fire voksne personer som har opplevd å være nære pårørende ved dødsfall da de var barn. Deretter analyseres intervjuene, før det intervjupersonene forteller sammenfattes i seks underkapitler. Mot slutten av kapittel 4 stiller jeg opp en kortfattet liste over funn som i neste kapittel (5) blir belyst og drøftet opp mot teorien som er presentert i teorikapittelet.

I kapittel 5 blir også funnene behandlet opp mot problemstillingen; *Hvordan kan kirken møte barn som opplever sorg og krise?* Til sist følger en kort oppsummering og en konklusjon i kapittel 6.

2. TEORI

2.1 Ulike sorgteorier

Tradisjonelt har vår tenkemåte om sorg vært preget av S. Freud (1856-1939) sine tanker om *sorgarbeid*, hvor sorg ses på som et stykke arbeid den sørgende gjennomfører. Sorgarbeidet beskrives som en naturlig og nødvendig prosess som tar tid og krefter, men gjennom denne prosessen må den sørgende litt etter litt bearbeide tapet ved å bryte de følelsesmessige båndene til den avdøde. (Danbolt 2002:26) Senere sorgforskning har frem til omkring siste århundreskiftet stort sett tatt utgangspunkt i denne tenkningen. I det følgende vil jeg gi en kortfattet fremstilling av noen av disse teoriene.

Etter en katastrofebrann i USA gir den tysk-amerikanske psykiateren Erich Lindemann (i 1944) en beskrivelse av reaksjoner knyttet til akutt sorg. Han kom bl.a. frem til at «sorgen forløper bemerkelsesverdig ensartet, og beskrev fysiske reaksjoner som pustebesvær, kraftløshet, utmattelse og kvalme, samt psykiske reaksjoner som kretsing omkring minner og indre bilder av den døde, skyldfølelse og følelse av uvirkelighet.» (Danbolt 2002:26)

Lindemanns tanker ble på 70-tallet ført videre av C. M. Parkes. Han satte særlig mestring av sorg i sammenheng med den helhetlige livssituasjonen til den sørgende. Ifølge Parkes har bl.a. tidligere tap, livskriser, relasjon til den en mister, døds måte og sosiale forhold stor betydning og innvirkning på sorgen. (Danbolt 2002:27)

John Bowlby (britisk barnepsykiater og psykoanalytiker) er kanskje mest kjent for sin teori om den følelsesmessige tilknytningens betydning for sorg. Han stod sentralt i utviklingen av fasemodellen (Danbolt 2002:27) og beskriver sorgen i fire faser: 1) Nummenhet, 2) Lengting og søking etter den døde, 3) Fase med desorganisasjon og fortvilelse og 4) Fase med reorganisasjon. (Aarflot 2001:153)

Psykiateren Elisabeth Kübler-Ross (1969) skriver i sin studie av sorg knyttet til intervju med dødssyke at den døendes reaksjon på det å skulle dø, kan refereres til fem stadier eller faser: 1) Fornektelse og isolasjon, 2) Raseri, 3) Byttehandel, 4) Depresjon og 5) Godtagelse. (Aarflot 2001:153)

Innen sorgforståelse-forskning har fasetenkningen hatt betydelig gjennomslag og det er gitt mange ulike betegnelser på fasemønsteret. De siste årene har det vært vanlig å bruke begrepene *sjokk*, *reaksjon*, *bearbeiding* og *nyorientering*. (Danbolt 2002:27) Ifølge Lars Johan

Danbolt er styrken ved en slik fasemodell at «den kan bidra til å normalisere sorgens ulike reaksjoner og gi mulighet til å identifisere framdrift i forløpet. Risken ved slike modeller er selvsagt at virkeligheten forenkles.» (Danbolt 2002:28) Til tross for at sorgens forløp blir beskrevet med ulike faser, kan en ikke skille skarpt mellom fasene. Det er også normalt at den sørgende kan gå fram og tilbake mellom fasene og at tidsperspektivene er variable. (Danbolt 2002:28)

Den tradisjonelle tenkningen om sorg som en prosess i flere faser eller som et sorgarbeid, har de siste årene blitt avløst av teorier hvor det personlige i sorgen er mer fremtredende og at ethvert menneske har sin egen måte å sørge på. I artikkelen «*Myths of coping with loss*» (1989), ble de gamle sorgteoriene om sorgfaser, sorgarbeid o.l. sterkt utfordret av psykologene Camille Wortman og Roxane Cohen Silver. (Dyregrov 2006:779)

De påpekte bl.a.:

- at mennesker går ikke nødvendigvis igjennom faste faser i sin sorg,
- det er ikke nødvendig å gjennomgå en periode med intenst ubehag for å klare seg bra i ettertid,
- gjennomføring av et «sorgarbeid» hvor en konfronterer sitt tap, er ikke nødvendig for alle,
- det behøver ikke å være et problem når reaksjoner ikke uttrykkes,
- det er heller ikke slik at alle sørgende vil vende tilbake til tidligere funksjonsnivå i løpet av et år eller to.

(Dyregrov 2006:779)

Ifølge Dyregrov er:

... antagelsen om sorgfasene definitivt blitt forlatt, og nye modeller for sorg har utviklet seg. Fravær av sorg blir ikke lenger automatisk ansett som patologisk sorg. Det å arbeide seg igjennom sorgen betraktes ikke lenger som kritisk for å komme igjennom den, og en tenker seg ikke lenger at et tap må forløses eller båndene til den døde må brytes. (Dyregrov 2006:779)

Atle Dyregrov gir i sin artikkel også uttrykk for:

...vår forståelse av dynamikken i sorg har blitt økt gjennom arbeidene til Stroebe og medarbeidere, som har utviklet det som kalles for tospors-modeller for sorg (Stroebe & Schut, 1999; Rubin, Malkinson & Witztum, 2003). Her vektlegges på den ene siden det som kalles tapsorientert mestring, hvor en går nær ulike sider ved tapet. På den

annen side har vi mestring orientert mot gjenoppbygging, hvor en skaper distanse til tapet og tar opp igjen vanlige livsoppgaver. (Dyregrov 2006:779)

Dyregrov konkluderer med å si:

En konsekvens av den nyere forskningen er at vi nå har et mye mer differensiert og fleksibelt syn på sorg, og vi har ikke lenger en forventning om at det finnes en riktig måte å gå igjennom eller bearbeide tapsopplevelser på. (Dyregrov 2006:780)

2.2 Noen hovedlinjer om hva som kan kjennetegne barn i sorg og krise

Stoffet jeg refererer til i 2.2 er i all hovedsak hentet fra dr.philos. Atle Dyregrovs bok *Sorg hos barn*. (Dyregrov 2006:15-39)

Ved forventede dødsfall vil informasjon barn har fått under en sykdomsperiode være avgjørende for deres reaksjoner. Mental forberedelse og mulighet til å ta avskjed er en god hjelp i barns sorgarbeid, men uansett forberedelse er det stor variasjon på både barn og voksnes reaksjoner. Ingen reagerer på samme måte men de vanligste reaksjonene umiddelbart etter at de har fått den triste beskjeden om et dødsfall er:

- Sjokk og vantro
- Forferdelse og protest
- Apati og lammelse
- Fortsettelse av vanlig aktivitet.

(Dyregrov 2006:20)

Spesielt eldre barn, sier Dyregrov, kan reagere med *sjokk og vantro* ved å nekte å tro at det er sant og holde det smertefulle på avstand. Når barn ikke umiddelbart reagerer med sterke følelser, kan dette forvirre og bekymre voksne, men på lik linje med voksne kan spesielt eldre barn, som en sjokkreaksjon, beskytte seg mot de sterke påkjenningene ved å ta inn det som har skjedd litt etter litt. Dette er ifølge Dyregrov en hensiktsmessig beskyttelsesmekanisme som setter oss i stand til å tåle sterke påkjenninger. (Dyregrov 2006:21)

Videre uttrykker Dyregrov at noen barn reagerer umiddelbart med *forferdelse og protest* og sterke følelser, og andre igjen kan bli mer *apatisk og nærmest følelsesmessig lamslått* og reagere som om ingenting har hendt. Barnas evne til å regulere følelser er under stadig utvikling, og beskjed om et dødsfall kan gjøre at de «setter på bremsene», når verden blir kaotisk og utrygg.

Atle Dyregrov mener noen av de vanligste sorgreaksjoner hos barn er:

- Angst
- Sterke minner
- Søvnforstyrrelser
- Tristhet, lengsel og savn
- Sinne og oppmerksomhetskrevede atferd
- Skyld, selvbekreidelse og skam
- Skolevansker
- Kroppslige plager.

(Dyregrov 2006:22)

Ifølge Dyregrov er kanskje den vanligste reaksjonen blant barn *angst*, fordi noe av tryggheten i tilværelsen ofte blir borte når noen i barnas nærhet dør. Svært ofte vil også redselen for f.eks. å miste den andre av foreldrene bli nærliggende.

Barns angst kan gi seg ulike utslag. Små barn blir gjerne klengete og krevende. De vil være nær foreldrene, og kan reagere sterkt på adskillelser. Gjennom spørsmål og kommentarer kan barn vise at de er redd for at noe mer kan skje. Større barn kan gi mer avanserte uttrykk for den samme angsten. For noen kan angsten føre til at de ikke vil gå på skolen. Barn kan også bli redde for at de selv kan dø. Mange kan av den grunn bli redde for å ligge alene, de vil sove med lyset på eller ha åpen dør. De kan også bli engstelige for å være alene hjemme eller komme til tomt hus og protestere mot å være hos andre.

Særlig etter et plutselig og dramatisk dødsfall, kan noen barn bli skvetne. Som en reaksjon på et slikt traume får de økt fareberedskap og er hele tiden på vakt for at noe nytt skal skje. De skvetter til ved plutselige lyder, lysinntrykk eller andre plutselige endringer i omgivelsene. På sikt kan slik fareberedskap bl.a. gi hodepine og muskelsmerter, svekket konsentrasjon, problemer med hukommelsen og vansker med skolearbeidet. I verste fall kan barn som er vitne til dødsfall utvikle f.eks. posttraumatisk stresslidelse² (PTSD).

En del barn vil, særlig hvis de har vært vitne til en dødsulykke eller funnet den døde, prøve å unngå sterke følelser ved å nekte å høre og snakke om det som har skjedd. De unngår minner, kan nekte å være nær åstedet eller treffe mennesker som var til stede når hendelsen inntraff

---

² Posttraumatisk stresslidelse (PTSD); angstlidelse som kan oppstå hos mennesker som har vært utsatt for særlig skremmende og redselsfulle opplevelser slik som ... katastrofer, alvorlige ulykker osv. (Malt 2014)

(såkalt fobisk mønster). Slik adferd kan ifølge Dyregrov også reflektere magiske forestillinger av typen: «Hvis vi snakker om det som har hendt, så kan det skje en ny ulykke.» (Dyregrov 2006:24) Angst kan også gi seg utslag i at barn krever forsikringer om at foreldre skal være forsiktige. Hvis de har mistet søsken kan angsten gjøre at de garderer seg mot å oppleve samme smerte ved å ikke våge å bli glad i et nytt søsken.

Sterke minner og inntrykk kan «brenne seg fast» hos barn slik at de senere f.eks. kan bli til plagsomme gjenopplevelser. Også barn som ikke har tilegnet seg språk til å formidle hva de har opplevd, kan bære hendelser i seg, for så å kunne fortelle hva som hendte når de lærer å snakke. Minner kan også lages i barns fantasier eller de kan komme i form av drømmer og mareritt. Mange barn bruker ulike aktiviteter eller de kan plages av rastløshet og uro, for å unngå påtrengende tanker.

En del barn i sorg opplever *søvnvansker* i form av innsovningsvansker og hyppig oppvåkning. Dette henger sammen med mer engstelse og tid til å tenke på den døde og det som har hendt etter at de har lagt seg. Ofte er det redsel eller vonde drømmer og mareritt som gjør kroppen urolig og gjør det vanskelig å få sove. Barn som ikke får tilstrekkelig hjelp til å bearbeide tapet på dagtid, er gjerne mer plaget med søvnvansker.

Tristhet, lengsel og savn viser seg på ulike vis. Noen barn gråter mye, andre viser det ved å trekke seg tilbake, isolere seg eller bli mer innesluttet. For å spare sine foreldre kan barn skjule at de er lei seg eller skylde på andre ting, om de gråter. Savnet kan omfatte alt fra kos og trygghet til konkrete ting de gjorde sammen med avdøde. Ofte blir tristheten og savnet ekstra merkbart når de ser andres glede når de selv ikke kan oppleve det samme. Savn kan også vise seg, særlig hos mindre barn, ved at de leter og søker etter den døde. Ved å dvele ved minner kan de føle at de får mer nærhet til den som er død. Mange ønsker derfor f.eks. å se på bilder, snakke om eller høre om den døde om igjen og om igjen. Nærhet til den døde kan også søkes f.eks. gjennom å kjenne lukten som sitter i klær etter den døde, sitte i stolen eller ligge i sengen til den avdøde. Barn kan også søke nærhet til den døde gjennom identifisering og være eller bli som den døde. Ubevisst kan barn gjennom identifisering «trøste» de gjenlevende familiemedlemmene eller forsøke å oppnå kjærlighet gjennom å ligne den som er død.

En vanlig reaksjon hos barn i sorg er *sinne og oppmerksomhetskrevende atferd*. Åpent og direkte kan de vise det ved å sparke og slå eller komme med utrop som «dumme pappa som

døde». Barns sinne kan rette seg bl.a. mot døden og den døde, mot Gud, dem selv og andre gjenlevende.

En del barn kan etter et dødsfall plages av ulike former for *skyld, selvbebreidelser og skam*. Barn kan lettere enn voksne tro at et dødsfall er deres skyld, men ifølge Dyregrov kan omfanget av at barn plages av mye skyldfølelse være noe overvurdert, i og med studier om dette tema har tatt utgangspunkt i behandlingstrengende barn. Barns skyldfølelse etter et dødsfall er ofte knyttet til tanker, følelser eller noe de har gjort. Tidligere sjalusireaksjoner kan også gi skyldfølelse eller de kan bebreide seg selv for hvordan det siste møtet med den døde var. Barn kan også føle skyld og bebreide seg for ting de ikke fikk sagt eller gjort for den de har mistet. Noe de har tenkt, sagt eller gjort kan også gi barn en følelse av skam. Skyld, selvbebreidelse og skam kan imidlertid også forsterkes dersom voksne sier noe som oppleves som om de plasserer ansvar og skyld hos barna f.eks.: «Du skulle passet bedre på ham.»

Barn som er i sorg kan av ulike årsaker også oppleve *skolevansker*. Ikke minst kan de oppleve problemer med konsentrasjon og læring, mindre energi og økt slitenhet. Skolevansker er spesielt vanlig, uansett skoletrinn, etter foreldres død. Selv om andre symptomer kanskje er borte etter et års tid, kan skolevansker vare i flere år etter et tap.

Den siste sorgreaksjonen Dyregrov nevner er *kroppslige plager*. Som eksempler nevner han økt hodepine, mage-tarm-forstyrrelser eller stive og ømme muskler. Dersom disse plagene får for mye oppmerksomhet fra de voksne kan plagene forsterkes.

Dyregrov nevner i sin bok også andre mulige sorgreaksjoner som *regressiv atferd, sosial tilbaketrekning, fantasier, personlighetsforandringer, fremtidspessimisme, grubling over årsak og mening, vekst og modning*. Disse reaksjonene er mindre vanlige enn de ovenfor nevnte. (Dyregrov 2006:35)

Noen dødsfall oppleves mer traumatiske enn andre og det er viktig å skille mellom reaksjoner som skyldes traumatiske sider ved et dødsfall og vanlige sorgreaksjoner. Om det sier Atle Dyregrov: «Graden av plutselighet, forberedelse og tilstedeværelse ved dødsfallet er avgjørende for i hvilken grad det blir opplevd som traume.» (Dyregrov 2002:145) Når dødsfallet skjer brått og uventet som f.eks. ved selvmord og ulykker, og barnet i tillegg er vitne til det som skjer eller finner den døde, vil tryggheten i tilværelsen bli revet bort på en

mer brutal måte enn ved forventede dødsfall. I slike situasjoner vil også selve hendelsen feste seg på en annen måte og oppleves mer traumatisk.

I motsetning til voksne har barn en egen evne til å «gå ut og inn av sin sorg.» Derfor er det viktig at de får lov til å bearbeide sin sorg i eget tempo og på sin måte gjennom lek, tegning osv. – samtidig som de får delta i de voksnes sorg.

2.3 Trosutvikling hos barn og unge og deres forståelse av døden

I det følgende (2.3.1) vil jeg si litt om naturlig trosutvikling hos barn og unge basert på en modell utarbeidet av den amerikanske religionspsykologen og prestelæreren James W. Fowler. Han beskriver de ulike stadier i trosutviklingen i boken «Stages of Faith» (Fowler 1981). Selv om Fowlers forskning hovedsakelig er fra 1970-tallet anser nyere forskere og forfattere hans teori fremdeles som aktuell, ikke minst fordi trosutvikling for en stor del fortsatt handler om betydningen av den relasjonelle sammenhengen barn og unge står i. (Leenderts 2014:126) Videre vil jeg under pkt. 2.3.2 si litt generelt om hvilke tanker barn har om døden og hva som skjer etter døden.

2.3.1 Trosutvikling hos barn og unge

Med utgangspunkt i teorier utarbeidet av bl.a. Erik H. Erikson, Jean Piaget og Lawrence Kohlberg har James W. Fowler fremsatt en teori om trosstadier som en person kan gå gjennom i løpet av sitt liv. Han forklarer troen «som noget, der inkluderer, men som ikke er hverken begrenset til eller identisk med religion.» Fowlers teori tar utgangspunkt i intervjuer han har hatt med en rekke personer. (Cour 2014:176)

Utgangspunktet for Fowler er altså Erik H. Eriksons (tysk psykolog, 1902-1994) teori fra 1950-tallet om de åtte psykososiale utviklingsstadiene (Bunkholdt 2002:67ff) og kanskje særlig Jean Piagets (sveitsisk biolog og psykolog, 1896-1980) stadieteori om barns kognitive utvikling. (Bunkholdt 2002:107ff) Piagets sentrale tanke er at all utvikling/læring skjer gjennom handling: «Ved at barn aktivt handler og håndterer ting i sin omverden, får de erfaringer som de gradvis setter sammen til et forståelig bilde av verden.» (Bunkholdt 2002:107) I sin teori deler Piaget den tankemessige utviklingen inn i fire stadier: Det *sensorimotoriske* stadiet (0–2 år), det *preoperasjonelle* stadiet (2–6/7 år), det *konkret-operasjonelle* stadiet (6/7–12 år) og det *formal-operasjonelle* stadiet (fra 12 år). (Bunkholdt 2002:110-114) Lawrence Kohlberg (amerikansk utviklingspsykolog, 1927-1987) jobbet videre med Piagets tanker og fremsatte i 1969 en teori om moralsk utvikling. Hans teori går ut på at den moralske

modningsprosess går gjennom tre nivåer: Det *prekonvensjonelle*, det *konvensjonelle* og det *prinsipielle* moralnivået. Kohlberg presiserte at hans teorier baserer seg på moralsk resonnering, fremfor moralske følelser og handlinger. (Bunkholdt 2002:128ff)

James W. Fowler sammenfatter sin trosutviklingsteori for barn og unge i fire faser. Stoffet jeg her bruker er hentet fra boken *Når glassflaten brister* av Torborg Aalen Leenderts (Leenderts 2014:126-133).

Den første, grunnleggende troen strekker seg fra fosterstadiet og frem til barnet begynner å få språk, dvs. omkring toårsalderen. Selv om barn på dette stadiet ikke har noen bevissthet om Gud eller tro, gir grunnopplevelser og følelser fra tidligste levealder materiale for senere bevisst tro. Særlig i det første leveåret får barn utviklet en grunnholdning til seg selv og livet. Denne preges av enten tillit eller mistillit, og i voksen alder vil erfaringer i denne tidlige livsfasen bidra til å prege både troen og livet. Den grunnleggende opplevelsen om livet, mennesker og Gud er til å stole på legges allerede i denne første fasen. (Leenderts 2014:130)

Fra toårsalderen går barnet inn i en ny livsfase. Fase to varer frem til skolealder og benevnes av Fowler som: *Den intuitive, projektive troen*, for utfra barnas konkrete erfaringer med omverdenen utvikles troen intuitivt. Mer og mer opplever barnet i denne fasen seg selv som et selvstendig og aktivt individ. Barnet har foreløpig liten forståelse for årsak-virkning-sammenhenger. Perspektivet på verden er fortsatt knyttet til dem selv og fantasien er det middelet barnet bruker for å tolke egne impulser og ytre inntrykk. Barnet har vanskelig for å skille mellom fantasi og virkelighet. Det klarer ikke å bruke logikk, men tenker på en flytende og magisk måte. Leenderts understreker at *fortellingen* er fantasiens verktøy og at det derfor er viktig at voksne formidler *fortellingen* slik at det gjennom den kan skapes sammenheng i alle inntrykk som strømmer på. Mange barn i denne alderen snakker ofte om Gud, selv om Gud er ganske ubegripelig for dem. Her er også fortellinger og fantasien viktige redskaper for danning av deres gudsbilde. (Leenderts 2014:131)

Den tredje fasen: *Den mytiske, bokstavelige troen* strekker seg fra seks-syvårsalderen og frem til omkring tolvårsalderen. I denne fasen får barnet en økende interesse for hvordan virkeligheten faktisk er. Begreper om tid og rom og om forholdet mellom årsak og virkning har utviklet seg. Spenningen mellom det som er rasjonelt og det som er uforklarlig trer også tydeligere frem. Religiøse fortellinger godtas ikke lenger uten videre og selv om fantasien fortsatt er viktig, er de nå mer opptatt av å skille mellom hva som er fantasi og hva som er

virkelighet, og om fortellingene er sanne. Barn i denne fasen forstår også at det finnes perspektiver utenfor dem selv. Fortellingen er fortsatt viktig, og fremdeles opplever barnet seg som deltaker og ikke tilskuer til fortellingen. I forhold til tro er de færreste i stand til å være kritiske til egen tradisjon. I stedet begynner barnet positivt å identifisere seg med den tro som er gjeldende for deres miljø. De kan også i tydeligere grad ta avstand fra andres tro. (Leenderts 2014:131f)

I den fjerde fasen, som starter i tenårene, utvikles stadig mer av *den forenende, konvensjonelle troen*. I motsetning til mindre barn begynner tenåringsen å dele mer av tanker og følelser med andre enn familien. Selvoppfatningen og det å finne sin identitet står i fokus og de blir mer opptatt av å se seg selv med andres øyne. Evnen til å reflektere og problematisere øker og de oppdager mer og mer hvor mange ulike sider virkeligheten faktisk kan betraktes fra. Løsrivelse og brudd fra foreldreautoriteten blir viktig og den unge opplever seg selv mer og mer selvstendig. De unge er ifølge Fowler meget konforme; dvs. tro mot normene og verdiene til dem de identifiserer seg med. Derfor kaller han denne fasen for konvensjonell selv om de unge kanskje selv vil oppleve seg som selvstendige og radikale. De unge som søker en gudstro, søker eventuelt en Gud som kan styrke og bekrefte deres eget selvbylde. I denne alderen er det også viktig å finne noen å være enig med og finne meninger og bilder som forener. Dette gjenspeiler seg også i troen og derfor er den ofte lite personlig gjennomtenkt og mer konvensjonell enn personlig – de unge tror på samme måte som fellesskapet. På den annen side har forholdet til fortellingen hos en tenåring utviklet seg. De er etter hvert i stand til å sette sine egne ulike livsfortellinger sammen og se de ulike sidene av sin historie i sammenheng. (Leenderts 2014:132f)

2.3.2 Barns forståelse av døden og det kristne håpet på de ulike alderstrinn

I boken *Sorg hos barn*, (2006) skriver Atle Dyregrov en del om barns forståelse av døden på ulike alderstrinn. Selv om det kan være store individuelle forskjeller i barns oppfatning av døden, kan en likevel stort sett si at barn ser på døden som noe naturlig. Deres mulighet til å forstå hva døden innebærer avhenger derimot av modning og alder. Barns forståelse av døden skjer gradvis og sammenfaller ifølge Dyregrov med den generelle tankemessige utviklingen – det kan imidlertid skje i noe ulikt tempo. At barn litt etter litt får en mer moden forståelse av døden, innebærer derfor at de må bearbeide tapet på de ulike alderstrinn. (Dyregrov 2006:15)

Før 6/7-årsalder er det vanskelig for barn å få en sammenhengende forståelse av hva liv er og forstå hvordan kroppen og kroppsdelene fungerer. Mangelfull forståelse av det som har skjedd

og benekting er svært vanlig og barn under 5 år oppfatter derfor ikke døden som endelig. De har vanskelig for å forstå at døden er permanent og at den døde er borte for alltid. De oppfatter døden som gjenkallelig og reversibel og tror derfor at de døde kan komme tilbake etter en tid eller vi kan besøke dem der de er. I denne alderen har barna heller ikke forståelsen av at døden er noe som rammer alle. Førskolebarn trenger spesielt å få gjentatt det som har skjedd flere ganger for å ta det inn. Barn på dette alderstrinnet er konkrete i sin tankemåte og trenger derfor å få fortalt det som har skjedd med minst mulig abstrakte begreper. Selv om barna gjerne bruker ordet død, skjønner de ikke den fulle meningen med det. Å bli forklart at den som er død både er hos Jesus, i Himmelen e.l. samtidig som det sies at vedkommende er begravet i jorda, vil lett oppfattes som forvirrende. Små barn tar gjerne abstrakte forklaringer eller euforismer svært bokstavelig, derfor er det uheldig å si at den døde sover eller har dradd på en reise. Slike forklaringer kan lett skape redsel eller tanker om at den døde kan vekkes, dersom barnet f.eks. bråker veldig. I denne alderen er barna også svært sårbare for adskillelse og korte adskillelser kan lett oppleves som permanente tap. Selv om mindre barns tanker om død ikke er så godt utviklet, kan de likevel reagere ganske sterkt når de opplever et dødsfall tett inn på livet. Også barn under to år kan huske dette i lang tid og gi uttrykk for at de forstår at noen er borte. Førskolebarns tidsbegrep er ifølge Dyregrov sirkulært, dvs. at barna opplever at livet er preget av gjentakelser og at tiden går rundt: «Vi lever, så dør vi, og så lever vi igjen.» Yngre barn kan også lett ha feil oppfatning om hva som forårsaker et dødsfall. De kan preges av såkalt «magisk tenkning», hvor de oppfatter seg selv som sentrum for de fleste ting og dermed tror at det er deres tanker, følelser, ønsker og handlinger som er årsak til et dødsfall. Selv om barns alder og modning setter klare begrensninger, kan små barns tanker om døden påvirkes av møtet med døden, slik at de får en mer moden oppfatning av døden enn andre barn på deres egen alder. (Dyregrov 2006:15-17)

Barn mellom 5 og 10 år utvikler en gradvis forståelse av at døden er ugjenkallelig og endelig. De har også utviklet en større forståelse for hva kroppens ulike organer tjener til og at livet opprettholdes når de fungerer sammen. Dette gjør at de får en bedre forståelse av hva som skjer når kroppens organer svikter eller blir ødelagt.

Rundt 7-årsalder forstår de også mer at døden er uunngåelig og universell, at den kan ramme alle – inkludert dem selv. På samme måte som de mindre barna, er de fremdeles svært konkrete i sin tanke og har derfor vanskelig for å forstå abstrakte forestillinger om døden. Barn i denne aldersgruppen trenger derfor også konkrete uttrykk i form av ritualer, bilder, gravsted osv. som hjelp i sitt sorgarbeid. I denne alderen har barna i tillegg utviklet en bedre

årsaksforståelse. De kan bedre skjønne at døden er et resultat av f.eks. ulykke, vold, sykdom og alderdom. Etter hvert er barna også mer i stand til å se situasjonen ut fra andres perspektiv og dermed ha større empati med andre som opplever å miste noen. Nå evner barna i større grad også å reflektere over hva som skjer etter døden og de tenker mer over meningen, eller mangel på mening, ved det som skjer. Mange er opptatt av rettferdigheten ved det som skjer – at «onde» ting skjer med «snille» mennesker er urettferdig. Dyregrov understreker også at jo større barna blir, desto mer vil de mestre gjennom å skaffe seg informasjon om detaljer ved hendelsen. (Dyregrov 2006:18-19)

Allerede i førskolealder, men mer markert i tidlig skolealder, skjer det ofte en endring i barnas villighet til å vise følelser. Mange barn har vansker med å vise følelser og spesielt kan gutter i skolealder begynne å undertrykke sine følelser, på grunn av påvirkning av venners og voksnes holdninger. Mange barn i denne alderen lukker sin sorg inne og de er lite villige til å snakke om det som har skjedd. (Dyregrov 2006:19)

Fra 10-årsalderen blir barnas forestillinger om døden mer abstrakte og de forstår mer av et dødsfall og dets langsiktige konsekvenser. I denne aldersgruppen reflekterer som regel barna også ennå mer over rettferdighet/urettferdighet, over skjebnen, og over det overnaturlige.

Sammen med endringer som skjer i ungdomsalderen på det biologiske, psykologiske og sosiale plan, kan dødsfall føre til relativt sterke reaksjoner hos de unge. Forståelsen av at døden er universell og uunngåelig, gjør den også personlig – noe mange i ungdomsalderen har behov og ønske om å holde på avstand.

Evnen til å tenke hypotetisk utvikles også i ungdomsalderen, slik at de blir i stand til å vurdere ulike aspekter ved en hendelse. De drar lettere paralleller og blir i stand til å vurdere uoverensstemmelser i det de får vite om et dødsfall. I denne alderen er de også tankemessig mer i stand til å reflektere dypere over tema og mer eksistensielle aspekter ved døden. Som et eksempel forteller Dyregrov om Anders på 15 år som mistet storebroren i en ulykke.

Han skriver:

Anders på 15 år mistet storebroren i en ulykke. Han er svært lei seg over lang tid, ikke minst over de mange ting han visste broren aldri ville få oppleve, bl.a. å se sin sønn vokse opp. Hans evne til å ta et fremtidsperspektiv gjorde at han reflekterte over hva broren gikk glipp av og hva han selv aldri ville få oppleve i forhold til sin bror. Han brukte tid til å tenke på hvorfor dette skulle skje broren og ham selv, og hvorfor dette skulle skje med en person som var så snill som hans bror. Han kunne også formidle

hvor sterkt han opplevde tapet av en rollemodell som alltid hadde vært der for ham, og han forsto at dette tapet kunne kaste skygger inn i resten av hans liv.

(Dyregrov 2006:19)

2.4 Ritualer som hjelper barn gjennom sorg

Et *ritual* defineres i Bokmålsordboka (2016) som en «fastsatt ordning (for kirkelige handlinger); formular som brukes ved en kirkelig handling.» Et ritual kan også omfatte en tekst, men i denne sammenheng knytter jeg begrepet ritual først og fremst til handlinger som mennesker gjør. Ritual eller ritualisering kan utfra denne forståelsen defineres som «symbolsk atferd utført i den hensikt å skape mening.» (Danbolt og Stifoss-Hanssen 2007:41) Begrepet *symbol* kommer av gresk *symballein*, som betyr å bringe sammen. Som en kommentar til denne definisjonen skriver Danbolt og Stifoss-Hanssen:

Det meningsbærende ved symboler kan dermed forstås som relatert til selve det å knytte eller holde noe sammen. Ikke minst i møte med livets kaotiske sider gir dette noen interessante perspektiver på symbolets betydning ved at det holder tilværelsen sammen og fastholder en mening som ikke uten videre er tilgjengelig verken rasjonelt eller emosjonelt i en krisesituasjon. (Danbolt og Stifoss-Hanssen 2007:41)

Danbolt og Stifoss-Hanssen gir også uttrykk for at innen nyere riteforskning er en opptatt av det meningsskapende perspektiv for symbolsk atferd uttalt gjennom kroppsspråk og handling. Og «gjennom fellesskapets rituelle samhandling kan den enkelte oppleve seg som en del av en sammenheng.» (Danbolt og Stifoss-Hanssen 2007:42) I deres forskning knyttet til f.eks. minnegudstjenester i etterkant av store ulykker og katastrofer, legger de vekt på at det er tre perspektiver som hører nøye sammen; den liturgiske (gudstjenesteuttrykket), det riteorienterte og det funksjonelle (minnegudstjeneste som bearbeidende handling). (Danbolt og Stifoss-Hanssen 2007:43)

Tidligere i kapittel 2 har jeg skrevet en del om barns sorg som på lik linje med voksne preger følelser og væremåte, når noen dør. Og på samme måte som voksne, har også barn mange spørsmål om døden og det de opplever når noen i deres nærhet dør. Av den grunn er det viktig å la barna få delta i de ulike ritualer som følger et dødsfall, men for at barn ikke skal oppleve det de er med på som skremmende eller traumatisk, er det viktig å forberede barna på best mulig måte. Å delta i ritualer vil både for barn og voksne skape en forståelse for døden og gi hjelp til å bearbeide sorg og savn. Ikke minst vil en ved å inkludere barna bidra til å forhindre at barns fantasi får utfolde seg fritt. I tillegg til den sosiale og kulturelle tilhørigheten som

felles ritualer bekrefter, trenger også barn å få ta del i det følelsesmessige fellesskapet som oppstår i familie og vennekrets når et dødsfall inntreffer. (Dyregrov 2010:17)

Generelt bidrar ritualer til å skape orden og trygghet i en livssituasjon som kan oppleves kaotisk både for barn og voksne. Ikke minst gjelder dette ved spesielt dramatiske, uventede og plutselige dødsfall. (Dyregrov 2010:17)

Uansett type dødsfall, har ritualene ifølge Atle Dyregrov flere viktige psykologiske funksjoner for barn:

- Redusere følelser av uvirkelighet
  - Forhindre fantasier
  - Hjelp barnet å få et tankemessig grep om dødsfallet
  - Stimulere barnet til å gi følelsesmessig uttrykk for sorg og fortvilelse
  - Gi barnet mulighet til å ta et konkret farvel med den døde
  - Gi barn og voksne en felles opplevelse som danner grunnlag for senere samtaler
- (Dyregrov 2010:20-21)

Enhver kultur og religion har sine egne ritualer knyttet til når noen dør. I denne sammenheng vil jeg konsentrere meg om ritualer knyttet til vår kristne tradisjon og kulturarv.

Som kjent lærer barn mye gjennom egne erfaringer som å se, kjenne, oppleve osv. og et spørsmål som svært ofte dukker opp hos pårørende er om barna bør se den døde? Dersom dødsfallet skjer i en sykeseng hjemme, på et sykehus eller sykehjem får mange anledning til å se den døde mens han/hun fremdeles ligger i sykesenga. Mange tenner et lys som får stå ved den dodes seng frem til vedkommende tas ut av rommet eller legges i en kiste. Som en samlebetegnelse på det å se den døde brukes begrepet *syning*. Å se og røre ved den døde konkretiserer det som har skjedd og gjør det uvirkelige virkelig. Det vil også kunne forhindre ulike fantasier som: «Kanskje han ikke er død?» eller «Hvordan ser hun ut? Hvor skadet var hun?» (Dyregrov 2010:21-23)

Tidligere var det en svært vanlig tradisjon i Norge å holde en bæreandakt³ for de nærmeste pårørende, enten i rommet der den døde ligger, i et kapell eller i eget synings- eller bærerom. (Dyregrov 2010:18) Tradisjonelt har også overføringen av den døde fra en helseinstitusjon

---

³ Tidligere brukte man mange steder gjerne begrepet bisettelse om bæreandakt. I vår tid er bisettelse ensbetydende med seremoni ved kremasjon, mens bæreandakt gjerne holdes i forbindelse med syning.

eller hjemmet til et bårhus, kapell eller kirke, fungert som en rituell handling. (Dyregrov 2010:19)

Den mest offisielle rituelle handlingen i forbindelse med et dødsfall er *gravferden*. Den kan ha både en religiøs, psykologisk og sosial funksjon for de sørgende. (Dyregrov 2010:19)

Religiøst kan en gravferd gi de sørgende en opplevelse av felles mening. Ritualenes psykologiske betydning for barn har jeg skissert opp i et tidligere avsnitt. Og sosialt bekrefter gravferden en tilhørighet utover den nære familie. Det gir også omgivelsene en mulighet til å gi støtte og omsorg til de sørgende.

I henhold til Dyregrov vil det

...å avkorte ritualene i forbindelse med et dødsfall innebære en trussel mot de innebygde støttemekanismene som finnes i samfunnet. Ritualene binder sammen den sosiale gruppen og viser samtidig gruppens medlemmer at om noe skulle hende dem, så kommer andre til å stille opp for deres familier. (Dyregrov 2010:19-20)

For både barn og voksne gir de ulike ritualene en høytidelig, men konkret ramme for sorg. (Dyregrov 2010:23) Derfor er det godt for barn å delta med konkrete uttrykk for sine indre følelser i forbindelse med ritualene ved f.eks. å tenne lys, legge blomster, tegninger, brev eller gjenstander i eller på kisten og si noe til eller om den døde. Barn kan også delta med ulike innslag som sang/musikk eller lesning. De kan også delta med praktiske ting i forbindelse med gravferden, som f.eks. dele ut salmehefter, være med å følge kisten ut til graven eller bår bilen. Små barn kan delta ved å holde i kisten når den bæres ut. Større barn kan også være med å bære kisten.

Dyregrov er for øvrig opptatt av at ritualer kan ha en viktig funksjon ved at de «gir voksne og barn et felles utgangspunkt for samtaler om dødsfallet, ikke bare i de første ukene, men også lenger frem i livet.» (Dyregrov 2010:24)

3. METODE

3.1 Hva slags type forskning

Som et viktig innspill til å finne svar på oppgavens problemstilling, har jeg foretatt en empirisk (erfaringsmessig) undersøkelse hvor jeg har intervjuet fire voksne personer (også omtalt som intervjupersoner, informanter o.l.) som har opplevd å være pårørende i forbindelse med tap ved død da de var barn. Intervjuene ble utført i form av kvalitative forskningsintervju, dvs. samtaler hvor jeg har forsøkt å utvikle en bedre forståelse av temaet *Når pårørende er barn*, sett fra intervjupersonenes side. (Kvale og Brinkmann 2012:21) Målet for intervjuene var å få frem intervjupersonenes erfaringer da de opplevde nære tap som barn og hvilken rolle og betydning kirken hadde i situasjonene.

3.2 Utvalg

Under utvalget av intervjupersoner hadde jeg som mål å finne fire voksne personer som hadde opplevd å være pårørende i forbindelse med tap ved dødsfall da de var barn. Ønsket var å finne både kvinner og menn i ulike aldre og med ulike erfaringer, andre steder enn der jeg tjenestegjør som prest, som var villige til å tenke høyt sammen med meg om temaet. Etter å ha snakket med prester og bekjente andre steder om forskningsprosjektet mitt, lyktes jeg å komme i kontakt med fire personer som sa ja til å bidra ved å dele av sine livshistorier knyttet til temaet. To av informantene kjente jeg litt fra før, men jeg var likevel ukjent med deres fortellinger fra barndommen. Den ene av dem fikk jeg tips om via en felles venn, den andre tilbød selv å bidra da jeg nevnte prosjektet for vedkommende. De to siste informantene, som var ukjente for meg, fikk jeg anbefaling om å spørre via noen jeg kjenner. Informantene som har latt seg intervjuer er en mann på 71 år og tre kvinner i alderen 48 – 60 år som opplevde å miste en i deres nærhet ved død, da de selv var pårørende i alderen 4 – 12 år.

3.3 Metode for innsamling av materialet

Da utvalget av informanter var klart, tok jeg først kontakt med hver enkelt pr. telefon hvor jeg kort fortalte om temaet for masteroppgaven og mitt forskningsprosjekt. Jeg fortalte også litt om spørsmålene jeg ville samtale med dem om, før vi avtalte tid og sted for å møtes til et intervju. Intervjuene ble gjennomført på steder intervjupersonene selv bestemte; en ønsket at jeg skulle komme hjem til seg, to av dem møtte jeg på deres arbeidsplass og en av intervjupersonene kom, etter eget ønske, hjem til meg. Samtalene varte fra ca. 1,5 – 2 timer. Selv om alle fire ga muntlig samtykke til å delta som informanter allerede i telefonsamtalen, ble temaet samtykke også tatt opp da vi møttes ansikt til ansikt. Samtykke fra intervju-

personene til at masteroppgaven kan publiseres i Brage, er gitt skriftlig pr mail i ettertid. Se vedlegg 1.

I stedet for å ta opptak av intervjuene, valgte jeg å ta notater under samtalene for deretter å transkribere intervjuene så detaljert som mulig på bakgrunn av min hukommelse og empati. Dette er ifølge Kvale og Brinkmann en egnet måte å registrere et intervju på. (Kvale og Brinkmann 2012:188) I transkripsjonen har jeg valgt å utelate dimensjoner i intervjuene som pauser og følelsesuttrykk, samtidig har målet vært å skrive ned en lettlest, fortellende og levende gjengivelse av intervjupersonenes historier. (Kvale og Brinkmann 2012:190) Etter nedskrivningen har intervjupersonene lest gjennom de skrevne fortellingene og kommet med noen få justeringer og tillegg. Notatene er i ettertid makulert.

Før intervjupersonene ble kontaktet hadde jeg utformet en enkel intervjuguide med korte spørsmål om temaet som jeg ville samtale med dem om (vedlegg 2). Tilnærmingen i intervjuene var spørre- og lytteorientert (Kvale og Brinkmann 2012:23) og hadde som mål å produsere kunnskap om temaet i samspill og interaksjon mellom meg som intervjuer og intervjupersonene. Forskningsintervjuene var til dels semistrukturerte, dvs. at intervjuene ikke var verken en total åpen samtale eller en lukket spørreskjemasamtale (Kvale og Brinkmann 2012:47), men at intervjupersonene ut fra mine spørsmål i intervjuguiden kunne beskrive det de hadde opplevd på en fri måte. Svarene ble derfor avgitt som spontane fortellinger om hva de hadde tenkt, følt og erfart som barn. Fokuset i intervjuene var deres opplevelse og beskrivelse av vårt tema.

Underveis i intervjuene uttalte alle de fire intervjupersonene gjentatte ganger at de opplevde det vanskelig å skille mellom hva de reelt husker fra hendelsen og tiden rundt hendelsen da de var barn, og hva de etter en tid er blitt fortalt om det som skjedde. Det var også en utfordring for dem å skille mellom reelle minner fra barndommen og hva de noe senere og ikke minst hva de i voksen alder tenker om det de opplevde som barn. I oppgaven tas det derfor høyde for dette når historiene fortelles.

3.4 Metode for analyse av materialet

I henhold til Kvale og Brinkmann finnes det flere ulike former for analyse av intervjutekster. Som hovedkategorier for analyse fokuserer de i sin bok spesielt på meningsanalyse, språklige analyser og teoretiske analyser. (Kvale og Brinkmann 2012:197) I motsetning til de mer spesifikke systematiske analytiske verktøy som er knyttet til analyser med fokus på mening

eller språk, har jeg valgt å bygge min analyse på en mer generell lesning av intervjueteksten kombinert med en teoretisk preget tilnærming til intervjuanalysen – en såkalt *bricolage* intervjuanalyse. (Kvale og Brinkmann 2012:239-245)

Som første steg inn i analysen presenteres intervjupersonenes historier hver for seg gjennom det transkriberte materialet. Dette fordi jeg mener intervjupersonenes fortellinger har en viktig egenverdi og kan tale for seg selv. Deretter har jeg forsøkt å fortsette en dialog med den nedskrevne teksten ved å reflektere over de tema jeg ville fokusere på uten å følge en systematisk analytisk metode. Til sist er funnene sammenfattet under seks temaer som samsvarer med min intervjuguide.

3.5 Spørsmål om forskningens kvalitet

Kvale og Brinkmann understreker i sin bok at: «Når forskerens person blir det viktigste forskningsinstrumentet, blir forskerens kompetanse og håndverksmessige dyktighet – hans ellers hennes evner, følsomhet og kunnskaper – avgjørende for kvaliteten på den kunnskap som produseres.» (Kvale og Brinkmann 2012:101) Dette utfordrer bl.a. forskningens krav til *objektivitet*. Ettersom kunnskap i et kvalitativt forskningsintervju produseres sosialt, dvs. gjennom interaksjon mellom intervjuer og intervjuperson (Kvale og Brinkmann 2012:99), vil det også kunne stilles spørsmål om den produserte kunnskapens *validitet*, *reliabilitet* og *generaliserbarhet*.

3.5.1 Validitet og reliabilitet

Et kvalitativt forskningsintervju har både fordeler og ulemper. Det er f.eks. en fordel at intervjupersonene får anledning til å utdype sine svar og både intervjuer og den som blir intervjuet kan stille oppfølgingsspørsmål. En ulempe er det derimot at en ikke kan komme med bastante resultater i og med utvalget av informanter er lite og muligens ikke helt representativt for gruppen det forskes på.

Ettersom dette var første gangen jeg utførte slike forskningsintervjuer og jeg til vanlig i mitt arbeid ofte er i en sjelesørgerposisjon, var det som intervjuer også en utfordring å være bevisst på at jeg skal avgrense samtalen fra å være en sjelesorgsamtale. Som intervjuer opplevdes det positivt at intervjupersonene viste tillit og delte av sine erfaringer og livshistorier til bruk i forskningsprosjektet. Det er imidlertid også positivt, dersom intervjuene ble en god opplevelse for intervjupersonene og at forskningen dermed har bidratt til ny læring for dem i deres liv.

Innen forskning defineres tradisjonelt begrepet *validitet* som *gyldighet*, og spørsmålet er om kvalitative intervju er gyldige i den forstand at de er egnet som metode til å undersøke det jeg skal undersøke? (Kvale og Brinkmann 2012:250) I forlengelse av dette er det også nødvendig å spørre om intervjuforskningens *reliabilitet* som her kan defineres som *pålitelighet*. Begrepet har i denne sammenheng både en metodologisk og en moralsk betydning f.eks. *en pålitelig person*. «Reliabilitet har med forskningsresultatenes konsistens og troverdighet å gjøre. Reliabilitet behandles ofte i sammenheng med spørsmålet om hvorvidt et resultat kan reproduseres på andre tidspunkt av andre forskere.» (Kvale og Brinkmann 2012:250) Kvalitative forskningsintervjuer og kunnskap vi kan få gjennom intervjuer av personer som selv har vært pårørende som barn, vil etter mitt skjønn kunne anees både som gyldige og pålitelig på bakgrunn av at det er intervjupersonenes egne, selvopplevde erfaringer som ligger til grunn for intervjufunnene. Refleksjon over egne erfaringer gjennom en intervjusituasjon er en god hjelp til å sette ord på hendelser både for intervjupersonene og den som intervjuer. Dette kan igjen bidra til å fremskaffe ny kunnskap om det å være nær pårørende som barn i forbindelse med tap ved død.

For å kvalitetssikre det nedskrevne materialet fra intervjuene har jeg som tidligere nevnt under metode for innsamling av materialet, latt intervjupersonene foreta en reliabilitetssjekk ved å lese igjennom transkripsjonen og komme med rettelser og tillegg. Når det gjelder reliabilitet av funnene har jeg forsøkt å sikre reliabiliteten ved å fremstille dem mest mulig objektivt.

3.5.2 Generaliserbarhet

Dersom funnene i intervjuundersøkelsen min anees å være gyldige og pålitelige, gjenstår spørsmålet om *generaliserbarhet*. Er forskningsarbeidet jeg har gjort av interesse for andre? Kan mine informanter fremstå som representanter for andre barn i sorg og krise og kan dermed funnene overføres til andre personer og situasjoner? (Kvale og Brinkmann 2012:264)

Til tross for at jeg kun har intervjuet fire personer, fant jeg flere sammenfallende erfaringer hos informantene. Ulikhetene jeg fant svekker likevel ikke betydningen av at resultatet kan ha allmenn gyldighet. I stedet bekrefter det at mennesker er forskjellige og det å være pårørende som barn kan oppleves ulikt, utfra ulik alder, type dødsfall, relasjon osv. Om andre kan kjenne seg igjen i funnene jeg har presentert og bekrefte opplevelsene som intervjupersonene fortalte om, er det til sist leserne av oppgaven som kan avgjøre.

4. ANALYSE

4.0 Et innblikk i fire voksne personers erfaringer med død og sorg da de var barn

Som tidligere nevnt har jeg intervjuet fire voksne personer som selv har opplevd å være pårørende i forbindelse med tap ved død da de var barn. For til en viss grad å ivareta deres anonymitet, har jeg gitt dem fiktive navn; *Kari*, *Kristin*, *Karl* og *Karoline*. I første del av analysekapittelet har jeg valgt å presentere intervjuene forholdsvis detaljert. Intervjuene innledes med en kort presentasjon av informantene, deres relasjon til avdøde og litt om type dødsfall. Etter presentasjonen av intervjuene vil jeg sammenfatte det intervjupersonene sier under seks overskrifter som korresponderer med min intervjuguide:

- 1) Erfaringer fra tiden rundt dødsfallet
- 2) Ritualer mellom dødsfall og gravferd
- 3) Gravferden
- 4) Tanker om døden og troen
- 5) Oppfølging i etterkant
- 6) Kirkens rolle, sett tilbakeskuende.

Denne analysen vil i neste omgang gi et grunnlag for drøftingen i neste kapittel.

4.1 Informant 1 – Kari

Min første informant er en kvinne på 48 år som vi kan kalle *Kari*. Hun er ugift og bor alene. Hennes historie er i utgangspunktet knyttet til da hun mistet sin farfar. I løpet av samtalen forteller *Kari* at hun noen år senere opplevde et nytt dødsfall i familien; brått og uventet døde onkelen til hennes mor. Denne hendelsen har på sett og vis berørt henne mer enn farfarens død.

4.1.1 Presentasjon av intervju 1

Kari forteller at hun var 4 år da farfar døde. Han hadde vært kreftsyk de siste årene av sitt liv, og døde bare 61 år gammel. Hun forteller videre at det ikke var så veldig nær relasjon mellom henne og farfar selv om det egentlig var tette bånd i familien. At hun ikke opplevde så nær relasjon til farfar begrunner hun bl.a. i at hun ikke var så stor da farfar døde. Dessuten bodde de en del mil unna hverandre og på den tiden da dette skjedde, hadde ikke familien anledning til å besøke hverandre så ofte.

Det første møtet med farfar som *Kari* virkelig kan huske, er da de besøkte ham for siste gang, før han noen uker senere døde. De siste gangene reiste pappa alene til farfar og farmor. Hun

minnes at pappa senere fortalte at farfar hadde en del smerter på slutten, men hun kan ikke huske hva som egentlig hendte, da det skjedde. *Kari* forteller også at hun ikke husker noe fra selve besøket, men da de hadde satt seg i bilen for å reise hjem, ble pappa igjen alene en liten stund inne hos farfar. Da han kom ut til de andre viste han dem at han hadde fått farfars fine klokke. Det *Kari* husker aller best er den triste stemningen i bilen hjem.

Det neste bildet *Kari* husker er at de er på besøk hos farmor. Farfar er død og det skal være gravferd. Hele storfamilien; pappa og hans to brødre med familier, er samlet hjemme hos farmor. Et av de tydeligste bildene fra dette besøket er at farmor står foran speilet og ordner seg. Hun er kledd i en pen, svart kjole. Alle de andre voksne er også pent kledd, men det var ingen som fortalte *Kari* eller de andre barnebarna, hva de voksne skulle.

Farfar hadde på den tiden fem barnebarn i alderen 2 – 5 år. Ingen av dem var med i gravferden. Rett før de voksne dro avgårde, kom det en dame hjem til farmor. Hun var kledd i hvite klær og verken *Kari* eller noen av de andre barnebarna kjente henne. En fremmed dame i hvite klær skulle passe på barnebarna mens de voksne var borte. *Kari* forteller videre at hun spesielt godt også minnes at en av de minste gutta skreik fælt omtrent hele tida mens de voksne var borte. Hvor lenge det varte før de voksne kom tilbake husker hun ikke, men *Kari* og de andre barna lekte sammen.

Det var som sagt, ingen av barnebarna som deltok i gravferden. *Kari* kan heller ikke huske at de voksne snakket med dem om verken døden eller det som foregikk da farfar døde. Hun kan heller ikke minnes at farmor snakket noe om farfar og hans bortgang i ettertid.

Kari antar at hun var i 10-årsalderen da hun begynte å tenke mer bevisst på døden for første gang. I familien opplevde de da et nytt dødsfall; en onkel til hennes mamma døde. Da dette skjedde kjente hun på stor sorg. Heller ikke denne gang fikk *Kari* delta i gravferden og hun tror i dag at det hadde vært bra for henne om hun hadde vært med på det. Som barn opplevde hun det ensomt å være alene med sin sorg. Sorgen følte som en tung klump i magen og i hjertet. Selv om hun i forbindelse med denne hendelsen tenkte litt mer på hva som skjer når noen dør, tror hun at hun kanskje reflekterte mer over at mammas onkel var borte, enn selve døden. Hun kan også fortelle at hun helt fra hun var liten har grublet over eksistensielle ting: «Hvordan henger ting sammen og hvem og hvor er jeg i den store sammenheng?» Døden var ikke noe som bekymret henne og hun ble i tidlig alder ganske bevisst på at Gud alltid har vært til stede i hennes tilværelse.

Da vi i intervjuet beveget oss fra hva *Kari* kan huske fra hun var barn til tanker hun gjør seg i dag som voksen, fortalte hun at hun ikke kan huske at hun var med i en gravferdsseremoni før hun var først i 20-årene. I ettertid tenker hun at det hadde vært godt for henne om hun hadde blitt fortalt hva som skjedde når farfar og mammas onkel døde. Spesielt da hun var i 10-årsalderen tror hun det hadde vært godt for henne å delta i gravferden.

Som barn opplevde hun at hennes sorg ikke ble sett av de voksne og det var et savn at de ikke så hvordan hun hadde det. Hun føler at hun måtte ta ansvar for sin sorg selv, og når hun kjente på tunge følelser snakket hun ikke med noen om det.

Da jeg spurte *Kari* om hun har noen tanker om hva kirken kunne bidratt med, svarer hun raskt at det først og fremst var de voksne som var rundt henne som skulle gjort noe. Men kirken kan, slik hun ser det, bl.a. være med på å bevisstgjøre voksne på at de må ta med barna inn i situasjonen. Hun tenker at som hovedregel bør barn få delta sammen med de voksne i alt som skjer i forbindelse med et dødsfall slik at de kan lære å få et mer naturlig forhold til døden. *Kari* er også overbevist om at barn som hovedregel må få være med i gravferder, men dersom de absolutt ikke vil må de ikke tvinges til det. Ved å delta i det som skjer tenker *Kari* at barn får et mer naturlig forhold til følelser. De vil erfare at det er vanlig å være lei seg, enten en er barn eller voksen, men som mennesker har vi ulike måter å vise det på. Noen viser sorg tydelig utad med gråt, sinne, uro osv., andre gjør ikke det. Det er viktig å gi aksept for de reaksjoner som måtte komme. *Kari* tror at hun som voksen har lært å håndtere tap og sorg gjennom sine erfaringer som barn. Hun kan gjerne snakke med familie og venner om tap og sorg, men følelsesmessig bearbeider hun hovedsakelig sin sorg alene.

Mot slutten av intervjuet snakket *Kari* litt om at hun tror at ritualer er kjempeviktige. Ifølge henne trenger vi ritualer som en ramme om viktige begivenheter i livet. Hun tenker at for mange er også kirkens ritualer som «lim» i et samfunn.

4.2 Informant 2 – Kristin

Kristins fortelling er en hendelse som skjedde samme sommer som hun litt tidligere hadde fylt 11 år. Hennes tre yngre brødre var den gang 4, 7 og 9 år og alle de fire barna mistet brått og uventet en kjær pappa. Han ble bare 44 år. De har aldri fått medisinsk svar på hvorfor pappa døde, men *Kristin* tenker at pappa antagelig omkom av nedkjøling. I dag er *Kristin* en kvinne på 55 år. Hun er gift og har selv to voksne barn.

4.2.1 Presentasjon av intervju 2

Under oppveksten var *Kristin* og hennes foreldre og søsken av og til på sommerferie i Nord-Norge, og noen uker etter at *Kristin* hadde fylt 11 år, pakket familien bilen og dro nordover. De skulle besøke morens familie; *Kristins* tante, onkel og søskenbarn.

Tidlig på morgenen, dagen etter at de hadde kommet frem til familien i nord, vekket *Kristin* faren – og da var han ikke så blid. Dette er det siste minnet hun har om pappa, for etter det dro han ut på en fjelltur. *Kristin* forteller at hun var nært knyttet til pappa og hun var svært glad i ham. Hun forteller videre at pappa var veldig glad i å gå på tur i fjellet og denne skjebnesvangre dagen hadde han lagt ut på en tur alene, opp til en fjelltopp i nærheten. Av og til kunne nok pappa ifølge *Kristin* være litt uvøren, og han visste at folk flest ikke gikk på tur til denne fjelltoppen uten å være godt kjent. *Kristin* forteller at turen som pappa hadde lagt ut på ikke var ment å vare så lenge, derfor hadde han ikke tatt med seg nok varme klær i fall været skiftet mens han var borte.

Mens pappa var på fjelltur, kan *Kristin* huske at hun og hennes jevnaldrende kusine også var ute og gikk en liten tur i skogen. Som alltid gikk de og pratet om litt av hvert. Når *Kristin* tenker på det i ettertid syns hun det er ganske pussig at de denne dagen gikk og pratet nettopp om det å miste noen av dem som stod dem nær. Senere på dagen, mens *Kristin* var opptatt med å vaske bilen til pappa, kom det brått et uventet og voldsomt haglvær. Og da pappa litt ut på ettermiddagen fremdeles ikke var kommet hjem igjen, ble det satt i gang en leteaksjon for å finne ham.

En stor leteaksjon pågikk utover kvelden og natta, og da *Kristin* gikk og la seg var pappa fremdeles ikke kommet til rette. Neste morgen kom tante og vekket henne. Hun tok *Kristin* med seg inn i et annet rom. Der ble hun fortalt at de tidlig på morgenen hadde funnet pappa død oppe i fjellet – det var onkel som hadde funnet ham. I rommet var det også mange fremmede mennesker. Mamma var «fjern» og stemningen tung. Litt diffust minnes hun at hun fikk i oppgave å gå og fortelle småbrødrene, som ikke hadde stått opp ennå, om hva som hadde hendt. Oppe i fjellet ble pappa hentet av et legehelikopter og kjørt til nærmeste tettsted. *Kristin* kan ikke huske at noen voksne snakket mer med henne om det som hendte.

Litt senere ble hun og søsknene sammen med mamma, kjørt til stedet hvor pappa var blitt sendt i helikopter. *Kristin* kan ikke minnes at noen på forhånd fortalte hva de skulle der, men fra bilturen husker hun spesielt at en av lillebrødrene hennes kasta opp i bilen. Det som videre

hendte husker *Kristin* i glimt og hun vet ikke om hun egentlig husker alt eller om hun er blitt fortalt det i ettertid. Da de kom frem til stedet der pappa lå, tok legen som var med og hentet ham i fjellet godt vare på dem. Om det var i et sykehuskapell eller et annet sted pappa lå, vet ikke *Kristin*, men hun husker veldig godt at legen ville at alle – også *Kristin* og søsknene, skulle se pappa. Rommet han lå i husker hun som veldig kaldt og veldig grått. Pappa var blek, men hun så at det var pappa som lå der. Som voksen er hun glad for at hun fikk se ham – det har gitt henne visshet om at han er død. *Kristin* gråt ikke da hun så ham død. Da de skulle reise fra stedet der pappa lå, inviterte legen dem til å bli med hjem til seg. *Kristin* kjente ikke legen fra før, men hun husker at det var fint at han var der sammen med dem. I ettertid er *Kristin* blitt fortalt at legen var en kristen mann. Og i kontrast til det grå, kalde og triste stedet hvor de hadde sett pappa, opplevde *Kristin* det godt å være hjemme hos ham og familien hans.

Ferien i nord ble kort og avbrutt av det som hendte med pappa. Sammen med tante og onkel og søskenbarna tok de fatt på hjemturen i to biler. Reisen gikk gjennom både Finland og Sverige og varte et par døgn med overnattinger underveis. *Kristin* husker ikke noe fra den turen, men mamma har i ettertid fortalt at de gikk inn og ut av sorgen, lekte og lo og gråt om hverandre under turen sørover. Mamma har også fortalt at under et stopp langs veien fikk hun plutselig se en bårebil som kjørte forbi. Da hadde mamma sagt: «Der kjører de med pappa.» Da de kom hjem, hadde mange bygdefolk og naboer møtt frem for å ta i mot dem.

Begravelsen er på mange måter et «svart hull» i hukommelsen for *Kristin*. Hun kan minnes at det var fryktelig mange mennesker der og fordi pappa var en «offentlig person» måtte de dele ham med mange i begravelsen. Det *Kristin* husker best fra begravelsen er mamma; mammas rygg da hun gikk frem for å si noe og mammas gråt. Hennes fokus var i all hovedsak rettet mot mamma; hvordan hun hadde det og hvordan hun reagerte. *Kristin* husker særlig at hun var engstelig for hvordan det skulle gå da mamma skulle si litt ved kista. Mormors ord: «Nå må du være sterk, *Kristin* og passe på mamma og brødrene dine» har også brent seg sterkt fast i hennes minne fra begravelsen.

Engstelsen for mamma fortsatte også etter begravelsen. *Kristin* forteller at hun både under begravelsen og senere har tatt ansvar for mamma. Og når mamma gråt så mye og når mammas sorg var så stor, ble det ikke plass til hennes egen sorg verken da hun var barn eller senere. På sett og vis har *Kristin* under mye av oppveksten følt at mamma brukte henne som venninne fremfor å være mamma til ei jente som hadde mistet sin kjære pappa. Hun følte som barn også mye på at mennesker rundt henne syns det var «feil» at hun ikke gråt i tida rundt da

pappa døde, men mammas gråt var så tung at hun klarte ikke å gråte selv. I ettertid har *Kristin* tenkt at hun mistet egentlig ikke bare pappa, hun mistet på sett og vis også mamma.

Da begravelsen var over ble *Kristin* og de eldste brødrene hennes sendt med hver sin tante for å være der en ukes tid så mamma kunne hente seg inn. Selv ble hun sendt avgårde sammen med en tante og to kusiner hvor de skulle bo i deres campingvogn. Den ene kusina var jevnaldrende med *Kristin*, men hun kjente henne ikke så godt. Den andre kusina var litt eldre. Tante hadde hun derimot et ganske nært forhold til, men det var likevel noen vanskelige dager for *Kristin*. Hun var i en situasjon hvor hun ikke var trygg selv om hun også opplevde mye fint på turen. For første gang fikk hun smake reker, hjemmelagd brus og kirsebær-yoghurt, men det er spesielt de vonde tinga hun husker best; følelsen av å være utrygg og at hun bl.a. tisset i senga i campingvogna. Fra å være sammen med mange som stod henne nær, ble hun på sett og vis skilt fra det og de som ga henne trygghet.

I tiden som fulgte etter begravelsen kan ikke *Kristin* huske at noen snakka med henne om pappas død. Hennes sorg ble de første årene en ikke-sorg og en sorg i ensomhet. *Kristin* forteller også at hun en periode senere stadig hadde mareritt om natten fordi hun drømte at pappa levde. Særlig ble dette vanskelig for henne fordi mamma forholdsvis raskt giftet seg på nytt. «Hva om pappa kommer tilbake og oppdager at hun har fått en ny mann?» At *Kristin* hadde sett pappa etter at han var død, hjalp henne til å vite at han er død.

Kristin hadde som tidligere nevnt et nært forhold til pappa og i hele oppveksten opplevde hun at hun ikke hadde noen å gå til med sin sorg, og det har for henne vært et stort savn å være alene med sin sorg.

Som 16-åring flyttet *Kristin* hjemmefra for å gå på skole. Hun flyttet da til bestemor og bestefar og de, særlig bestemor, snakket veldig mye om pappa. *Kristin* tror at det satte i gang en sorgprosess hos henne selv. Her var det, i motsetning til hva hun hadde opplevd hjemme, rom for å prate om pappa, og selv om hun gråt alene fikk hun i denne perioden en del utløp for sin egen sorg. Noen måneder etter at *Kristin* hadde flyttet til besteforeldrene, døde bestefar. Han var en eldre mann og hadde vært syk en tid, men fordi bestemor fikk en ny sorg følte *Kristin* at hun måtte trøste og passe på henne. Hun fikk dermed samme rolle overfor bestemor som hun hadde hatt overfor mamma da pappa døde. Men denne gangen var det lettere, ettersom hun var blitt litt eldre.

I voksen alder har *Kristin* oppsøkt profesjonell hjelp og bearbeidet sin sorg så langt det er mulig. Hun mener dette også var viktig for at ikke hennes egne unger skulle lide under en mor som hadde det vondt. *Kristin* har reflektert mye over alt hun opplevde da hun mistet pappa.

Kristin er glad for og hun tror det er viktig at hun fikk se pappa i kapellet etter at han var død. Hun mener også at det var viktig at de som barn var med i begravelsen. At hun i situasjonen kom inn i en voksenrolle både for småbrødrene og mamma, bidro til at egen sorg ble tilsidesatt. *Kristin* tror det hadde vært best for henne om noen hadde sett henne og hennes sorg da hun var barn. Hun synes det er viktig at barn blir sett, for barnas sorg er like viktig som voksnes sorg. Hun er også opptatt av at voksne må våge å være der for barna, og selv om barn kan skyve voksne vekk, er det viktig at de voksne ikke går fra dem. Barn er forskjellige og det er viktig å gi rom til ulike reaksjoner. *Kristin* setter også ord på at hun ofte var sint på pappa som døde fra henne. Mamma derimot, som bare gråt, kunne hun som barn ikke være sint på.

For *Kristin* var kusinen som var til stede når hendelsen inntraff, den som opplevdes som den nærmeste – hun har også vært en viktig støtte siden. Senere har søskenflokket også hatt god støtte i hverandre. De har, ikke minst i voksen alder, snakket mye om pappa. *Kristin* tror det er til god hjelp for barn i sorg å kunne være sammen med og snakke med andre som har opplevd noe av det samme. Når hun i ettertid var i Nord-Norge snakket hun en del med onkelen som fortalte henne hva som hadde skjedd med pappa. Det har hjulpet henne og gitt henne svar på mange spørsmål, men hun er tydelig på at: «Dette burde skjedd før.» Det har også vært til stor betydning for henne å høre voksne fortelle historier om pappa slik at hun gjennom fortellinger kan bli minnet om hvem pappa var.

Kristin tror at hendelser som skjer mens en er barn på sett og vis følger en som voksen. Som eksempel nevner hun at det er utrolig viktig for henne når hun kommer inn i et rom at det ikke er kaldt der, men at rommet kjennes varmt og at det gjerne er tente lys der.

I intervjuet forteller *Kristin* om hvordan hun som barn opplevde å forholde seg til den kristne tro. Hun har også mange tanker om hva barn som opplever tap ved død trenger og hva voksne og bl.a. kirken kan bidra med i møte med barn i sorg.

For mamma var kristendommen en styrke, for *Kristin* var det vanskeligere. Mamma tok ofte barna med seg inn i kirken på kveldene for å tenne lys og be (de hadde nøkkel og kunne gå inn i kirken når det ikke var andre der). Barna var med for å støtte mamma og slik *Kristin* opplevde det, skjedde alt på mammas premisser, og i den situasjonen som mamma var i,

opplevde ikke *Kristin* at hun ga dem trygghet. Likevel var det veldig godt og en styrke for *Kristin* å tenke på at pappa er i Himmelen og at han følger med dem derfra. Da pappa døde fikk hun en opplevelse av at «døden angår meg». Døden ble for henne veldig konkret og hun har siden vært veldig bevisst på at døden er en del av livet og den kan skje alle.

Kirkens ritualer er viktig for *Kristin*. Hun nevner spesielt at det er viktig å ha gode og pene rom for syning. I den sammenheng er det også viktig, spesielt for barn, at noe er kjent, derfor liker hun helst at døde kles i egne klær når de legges i kista.

Kirken (og andre) kan også bidra ved å være var på hvordan voksne har det, og hun tror at det er til stor hjelp for barn om andre voksne tar godt vare på de voksne. For *Kristin* opplevdes det positivt når hun så at mamma hadde det bra. *Kristin* har i ettertid tenkt mye på at hadde mamma fått den hjelpen hun egentlig hadde behov for, hadde det blitt lettere for henne. Hun tror at hun ved det hadde kunnet slippe mye av det ansvaret hun følte og tok for mamma når hun opplevde at mamma «ble borte» i tårer.

4.3 Informant 3 – Karl

Karl er i dag 71 år. Han er gift og har tre voksne barn og fire barnebarn. Da *Karl* var 12 år, opplevde han å miste en av sine beste kamerater. Kameraten som var et år eldre enn *Karl*, omkom i en trafikkulykke som *Karl* var vitne til i et møte mellom sykkel og bil.

4.3.1 Presentasjon av intervju 3

Karl har bursdag på våren og da han feiret 12-årsdagen sin, fikk han bl.a. litt penger i gave. Dagen etter, før skolestart, hadde *Karl* fått lov til å sykle bortom butikken for å kjøpe seg en brusflaske som han skulle ha med på skolen, og for å komme til butikken måtte han sykle en annen vei enn han vanligvis pleide til skolen. Kameraten ventet på *Karl* utenfor butikken og sammen syklet de avgårde for å nå frem til skolen før skoleklokka ringte.

Slik *Karl* husker det syklet han fremst og han holdt seg godt ut på kanten av veien. Noen meter bak ham kom kameraten i full fart i en nedoverbakke – han syklet litt mer midt i veien. I bunnen av bakken kom de til en uoversiktlig sving hvor det kom en drosje i møte med dem. For *Karl* gikk det bra, men dessverre ble det et kraftig sammenstøt mellom bilen og kameraten og sykkelen. *Karl* forteller videre at han tror han fikk sjokk; han hørte smellet, men han turte ikke å stoppe. I stedet, uten å se seg tilbake, fortsatte han å sykle helt frem til skolen hvor han fikk fortalt læreren hva som hadde skjedd.

Da *Karl* hadde fortalt hva som hadde skjedd, syklet læreren til ulykkesstedet. I ettertid tror *Karl* at kameraten døde på stedet, men da læreren kom tilbake tok han med seg *Karl* inn på et eget rom hvor *Karl* fikk høre at kameraten hans var veldig dårlig og at de hadde kjørt avgårde med ham i sykebil. Litt senere på skoledagen ble *Karl* på nytt hentet ut av klassen fordi lensmannen og en annen politimann måtte snakke med ham. Da ble *Karl* fryktelig redd. Redd for at han hadde gjort noe galt og redd for at det som hadde hendt var hans skyld. Heldigvis kjente *Karl* den ene politimannen (han var i slekt med *Karl*) og han beroliget ham med å si at de bare ville høre hva *Karl* hadde sett.

Hendelsen skapte mange tanker og mye skyldfølelse hos *Karl*: «Kanskje det ikke hadde skjedd om han hadde syklet den vanlige veien til skolen?» De tunge tankene var noe han gikk med selv og han bebreidet seg selv lenge: «Han skulle ikke tatt den omveien.»

Læreren til *Karl* ble en viktig person for ham i denne tiden. Det var også han som kom hjem til *Karl* og familien på kvelden og fortalte at kameraten var død. De nærmeste dagene fulgte læreren litt ekstra med på hvordan *Karl* hadde det. Da det nærmet seg begravelsesdagen fortalte læreren også om begravelsen og hva som skulle skje der.

Karl grudde seg til begravelsen. Både klassen til *Karl* og elevene i klassen over; der kameraten gikk, deltok i begravelsen. Det verste for *Karl*, og det som sitter mest igjen etter begravelsen, var å se foreldrene som gråt. Særlig kameratens mor gråt mye, men det gjorde også sterkt inntrykk på *Karl* å se faren gråte – for det var ikke ofte han hadde sett en voksen mann gråte. Bortsett fra gråten til foreldrene husker ikke *Karl* så mye av hva som ellers hendte i begravelsen, men han husker at det var masse blomster der og at det var en sterk opplevelse. Ute på kirkegården ble kista senket helt ned i graven ved hjelp av tau. *Karl* forteller at det var fælt å se på da kista ble senket, men det «fine» med det var at han i ettertid visste helt sikkert at kameraten var død. Og fordi han hadde sett at de hadde senket kista ned i graven, visste han at kameraten var der.

Da seremonien i kirken og stunda ute ved graven var over ble *Karl* og mange av de andre barna med hjem til kameratens familie. *Karl* tror at begge skoleklassene var med, i hvert fall var det mange barn der. Han gruet seg veldig til å komme hjem til kameratens foreldre – for han var redd de var sinte på ham og redd for at de mente det var hans skyld at gutten deres var død. Men da han kom dit ble han tatt i mot av kameratens mor som gav ham en god klem – den klemmen husker *Karl* veldig godt, og han kjenner den fysisk den dag i dag. Da moren

klemte ham var det en tung b r som falt av ham. Det var også veldig godt for *Karl*   se at kameratens foreldre ikke gråt hele tiden, og han forteller at det v r fint vær og at de var ute i familiens hage.

I tiden etter begravelsen følte *Karl* ofte på at kameratens mor ble litt «rar» når han m tte henne. Om det å se ham minnet henne på gutten de hadde mistet eller om hun tenkte på hvordan *Karl* hadde det eller om det var *Karls* egen følelse, vet han ikke. *Karl* har i ettertid også vært en del opptatt av hvordan kameraten så ut. Han fikk ikke se kameraten etter at han var død, men han tror at det hadde vært godt for ham å få se ham.

I flere år etter at hendelsen skjedde syklet *Karl* ofte bort til kirkegården. Ikke minst når han var alene kunne han stå en stund og se på grava. Også etter at han flyttet fra hjembygda var han ofte innom kirkegården når han var hjemme, og den dag i dag er han alltid bortom grava til kameraten når han er på kirkegården.   komme til grava har alltid vært viktig for ham. *Karl* tror at seremonien med senkingen av kista og det å ha et gravsted   gå til er viktig, nettopp fordi det er så konkret.

På mitt spørsmål om hvilke tanker han har om det å dø og døden, svarer *Karl* at han bærer ingen skremmende bilder eller tanker med seg om døden. Han forklarer det med at da han var gutt gikk han på søndagsskolen og andre m ter på bedehuset – det har gitt ham et bilde av at døden er noe fint og godt. Av den grunn har han helt fra han var barn, v rt trygg på at døden og Himmelen var noe godt – for «Jesus var jo der!» *Karl* følte i så måte også en trygghet overfor kameraten, for ettersom han var døpt, var nok alt i orden med han.

Bortsett fra at læreren og de hjemme fulgte ham litt opp, kan ikke *Karl* huske at f.eks. presten eller noen fra kirken gjorde noe i forhold til ham. Noen måneder tidligere hadde *Karl* også mistet sin farfar – det var første gang han var i en begravelse. *Karl* hadde et nært forhold til farfar og han savnet ham. Han tror at hvis farfar fremdeles hadde vært der, ville han helt sikkert ha snakket med farfar om det som hendte med kameraten og hvordan han hadde det etterpå.

Karl har i voksen alder vært veldig opptatt av å ta sorg på alvor. Ikke minst er han opptatt av å ta vare på barn som er i sorg. Han tror det er viktig at barn f r svar på spørsmål knyttet til død og sorg ved å se og oppleve. Kropp er viktig, derfor må barn få delta i fysiske bevegelser f.eks. ved å legge på roser på kista eller i graven, være med   holde i håndtaket på b ra.

I forhold til gravferdsliturgien er *Karl* tydelig når han sier: «Jeg ønsker meg mindre ord!» I stedet ønsker han seg mer salmer med et godt budskap i til de sørgende ...og musikk.

«Gravferdsritualet skulle ha rom for å gi meg mer mulighet til å kjenne på min egen sorg.»

For *Karl* har som tidligere nevnt, dåpen vært et godt ankerfeste å holde fast i både når han mistet en av sine beste kamerater, men også i alle årene siden. Den kristne dåpen hvor Gud tar imot oss som sine barn gir en god trygghet i møte med døden og det ukjente etter døden. *Karl* gir også sterkt uttrykk for at det er viktig å gi både barn og voksne frihet til å sørge på hver sin måte.

Karl har også mange tanker om hva kirken kan bidra med i etterkant av et dødsfall. Selv har han vært med å lede en sorggruppe for unge som har opplevd tunge dødsfall. Det er ifølge *Karl* viktig å kunne treffe andre som har opplevd noe av det samme. «Felles skjebne, felles trøst» hvor gruppedeltakerne kan dele historiene med hverandre, prate, gråte og trøste hverandre. Som leder opplevde han at det viktigste var å gi tid og lytte. Etter 5-6 møter avsluttet de sorggruppa med å reise rundt til alle kirkegårdene hvor de unge fikk stå ved graven til den de hadde mistet og fortelle det de ønsket der.

Allehelgensdag er også en viktig dag for *Karl* hvor en kan tenne lys, minnes og dele håpet. I tillegg tenker han at kirken kan bidra mye ved å invitere til ulike samlinger for folk som har opplevd å miste noen ved død. Han har også vært med på å arrangere slike samlinger for voksne hvor de sørgende ble invitert inn til en uformell samling i et trivelig rom, med tente lys og prat over en kaffekopp. Av program ellers har de brukt salmer, dikt og musikk. De som ønsket det fikk også med seg et ark hjem med bl.a. salmetekster. Målet for slike samlinger, sier *Karl*, må være «å gi folk hjelp til å sette ord på sorg og savn, ikke for bli i sorgen, men som et steg på veien.»

Karl tenker også at det er bra om kirken legger opp til at diakon eller en representant fra diakoniutvalget eller prest kan ta en telefon til pårørende et par uker etter begravelsen for å høre hvordan det går og spørre om de ønsker mer kontakt med en fra kirken.

4.4 Informant 4 – Karoline

Den fjerde og siste informanten er *Karoline*; en kvinne på 60 år. Hun er gift og har to voksne barn. Da *Karoline* var 6 år, hennes storesøster 7 år og lillebroren 2,5 år, døde brått deres far av hjertestans. Han ble bare 36 år. Deres mor, som var et par år yngre enn sin mann, hadde på det

tidspunktet vært borte fra barna i nesten et helt år på grunn av et langtidsopphold på et sanatorium for tuberkulosepasienter.

4.4.1 Presentasjon av intervju 4

Karolines mor hadde som nevnt vært borte fra hjemmet i nesten ett år på grunn av sykdom. Barna hadde heller ikke fått besøke henne av hensyn til smittefaren. Og mens mor var syk og far jobbet lange dager, ble de tre små barna passet på av ei ung jente på 17 år. *Karoline* forteller at barnepika var veldig flink, de var glad i henne og hun betydde svært mye for dem i denne tiden.

Karoline forteller videre at far var småbruker og de hadde tre melkekuer som far denne augustdagen hadde sendt ut på beite. Litt senere på dagen hadde han gått ut for å se til dem, men da han oppdaget at kuene hadde gått ut på myra og han forsøkte å jage dem derfra, hadde far falt om. Da de etter en stund lurte på hvor han var, begynte de å leite etter ham og *Karoline* ble sendt av sted på sykkel til nabogården for å se etter ham der. Naboer ble også med for å lete og etter en tid fant en nabo ham liggende død på myra. Hvor lenge far hadde ligget på myra, vet ikke *Karoline*, men han døde der på grunn av hjertestans.

Fra det som hendte denne dagen da far døde, husker *Karoline* spesielt godt at hun hørte en voksen si: «Han ligger nede på myra!» *Karoline* forteller at hun visste at far hadde hjerteproblemer og utfra denne ene setningen som hun overhørte, forstod *Karoline* at far var død. Hun kan ellers ikke huske at de voksne snakket noe med dem eller fortalte dem hva som hadde hendt.

Etter at far var funnet husker *Karoline* at mens barnepika ble igjen hjemme på gården med lillebror, ble hun og storesøsteren sendt opp til naboen for å være der. Dette, i tillegg til at ingen voksne fortalte dem at far var død, tenker hun i ettertid ble helt feil for dem som var barn som mistet sin far. Og først da mor et par dager senere kom hjem fra sykeoppholdet, fortalte hun hva som hadde skjedd med far og at han var død.

Samme dag som far døde ble som sagt de to jentene tatt med til nabogården. *Karoline* forteller at da kvelden kom og de skulle legge seg for å sove, ble de plassert i et soverom i andre etasje med utsikt til hjemgården fra vinduet. Herfra så de onkler (fars brødre) og andre familiemedlemmer og folk som kom og gikk. Etter en stund så de også likbilen som kom med en kiste. Overlatt til seg selv så *Karoline* og hennes søster mye av det som skjedde utenfor hjemmet denne kvelden.

Etter tradisjonen på stedet skulle kista med far stå på låven frem til bæreandakten ...eller bisettelsen, som de kalte det den gang på *Karolines* hjemsted. *Karoline* kan fremdeles huske, og se det for seg, at de kosta låvegulvet grundig og la granbar på gulvet før kista med far ble plassert oppå. At hun så far etter at han var død og lå i kista kan hun ikke minnes, men mor har fortalt senere at begge jentene fikk lov til å se ham, mens kista med far stod på låven.

Bisettelsen (bæreandakten) skulle foregå hjemme på gården. *Karoline* husker at det var en fin sommerdag. Hun følte seg fin og hadde på seg et blått foldeskjørt, hvit bluse og hvit sløyfe i håret. Det var mye folk til stede denne dagen og *Karoline* forteller at hun gikk rundt fra gruppe til gruppe av mennesker for å se om hun kunne finne noen som oppførte seg normalt. Hun synes det var ekkelt med alle de voksne som gråt. Særlig var det uvant å se alle mennene som gråt og ikke minst var det fælt at fars brødre, «de glade onklene» som vanligvis var morsomme og glade, gråt.

Under dagene før gravferden var det flere voksne som sa at barna ikke burde være med i gravferden, men *Karoline* forteller at mor bestemte at barna skulle være med i fars gravferd – det er hun glad for i dag.

Selve gravferden husker *Karoline* egentlig ingen ting fra. Den foregikk i et kapell og ikke i kirken der seremonier for de rike i bygda ble holdt. Kapellet var lite og trangt og hun husker godt den trykkende følelsen av å nesten bli klemt flat blant høye, svartkledde mennesker. Hun husker at hun følte seg veldig liten og at alle andre var så veldig store. Hun tror ikke det var andre barn til stede – heller ikke søskenbarna hennes. Og det var derfor ingen andre barn å være sammen med og leke med denne dagen.

Et par dager etter gravferden tok mor med seg de tre barna til kirkegården for å besøke grava til far. Mens de var der minnes *Karoline* at lillebroren begynte å skrike og gråte og grave i jorda. Han ville finne igjen far. *Karoline* og søsteren, som følte seg store i forhold til ham, prøvde å forklare ham at han ikke kunne gjøre sånn ...for far er jo død. Denne episoden snakket moren mye om i ettertid. Hun hadde vondt av den lille gutten sin og det var vondt for henne å se hvordan barna reagerte.

Karoline og hennes søster lurte av og til på hvor far var etter at han var død. *Karoline* kan også huske at de tenkte en del på et spørsmål som de spurte mor om: «Vet far sjøl at han er død?» I dag undres hun på om de kanskje trodde at far en dag, ikke var død lenger.

Karoline forteller at mor ble en klippe i livet for dem. Til tross for at mor hadde hatt en sykdom som tappet henne for krefter, var hun flink og tok seg av barna og snakket med dem om det som hadde hendt etter at hun kom hjem, men i løpet av dagene før hun kom hjem skjedde det, slik *Karoline* opplevde det, mye som ikke burde skjedd.

Dagen etter at far døde husker *Karoline* at dyretransportbilen kom til gården og hentet de tre kuene som hun var så glad i. Fjøset ble tomt og selv om de voksne sa at dyrene skulle til snille folk ble det en stor omveltning og et nytt tap i livet. I ettertid opplever *Karoline* at hun husker utseende til kuene, men ansiktet til far er borte for henne.

I tiden som kom etter fars død gråt mor mye og hun var lei seg, men det opplever ikke *Karoline* som et vondt minne. Vanskeligere var det at barna opplevde at mor ikke maktet å ha alle de tre barna hjemme hele tiden ettersom hun ikke var helt restituert etter sykdommen og bar på sin egen sorg etter tapet av mannen. Etter gravferden var først *Karolines* søster en tid hos en tante og onkel. Hun slo seg til ro og godtok å være der, men *Karoline* savnet henne veldig den måneden hun var borte. Da storesøsteren kom hjem var det *Karolines* tur til å være hos tante og onkel – det ble noen tøffe dager for *Karoline*. Hun ville ikke være der og hun kan huske at hun flere ganger gjemte seg under en traktorhenger, og fordi hun ikke ville spise og stod opp om natten, sa de til henne at hun var slem. Etter en uke sendte de henne hjem igjen.

Karoline ser i ettertid at det var mye kaos inni den lille jenta. Det satt lenge i henne, men det ordnet seg mer etter hvert som mor kom seg mer og mer til hektene.

Hun forteller at barndommen hennes ble ikke knust, men noe manglet når far var borte. Sorgen gjorde at hun gikk litt inn og ut av lek. Og selv om livet ble annerledes da far døde, ville hun at alt skulle være som det var før. Etter at hun begynte på skolen kan hun bl.a. huske at når de ut på høsten skulle tegne farsdagskort, lagde hun bursdagskort til mor ...fordi mor hadde bursdag litt etter farsdagen.

Fire år etter at far var død giftet mor seg igjen og litt senere fikk hun to barn til (tvillinger). *Karoline* beskriver familien som en sammensveiset familie og en fin søskengjeng. De første årene etter at far døde så de en del til tantene og onklene på fars side, men da mor giftet seg på nytt ble kontakten borte.

Karolines søster begynte i 1. klasse på skolen kort tid etter at de mistet far. Hennes lærerinne, som var en voksen, enslig dame som bodde i 2. etasje på skolen, kom ofte hjem til dem. Hun

viste dem stor omsorg og snakket med dem og ble derfor en viktig voksenperson i livet deres i tiden som fulgte.

På spørsmålet om hvilke tanker hun hadde om døden forteller *Karoline* at hun gikk på søndagsskolen frem til far døde. Det minnes hun mest som noe strengt, at hun måtte sitte stille og lære det søndagsskolelæreren sa. I voksen alder har hun opplevd at det har vokst frem en positiv gudstro i henne som gjør henne godt.

Mens hun var barn følte hun ikke at selve døden opplevdes som noe problem, men da hun i voksen alder nådde samme alder som far var i da han døde, sleit hun en del med tanker knyttet til døden og om hun kanskje også var syk. Dette tror hun skyldes fars bråe død i ung voksen alder.

Karoline tror også at den ubehagelige trykkende følelsen i det trange, lille kapellet under fars gravferd den dag i dag gjør at hun føler ubehag og klaustrofobi hvis hun oppholder seg i små, tette kirkerom.

På mitt siste spørsmål om hva hun som voksen tenker at kirken eller andre voksne skulle bidratt med i møte med henne som barn og pårørende, gir hun sterkt uttrykk for at det er viktig at voksne er åpne og ærlige og forteller hva som har hendt til barna. Hun tror at barns tanker ofte kan være verre enn virkeligheten og at det var en stor tabbe av de voksne å ikke fortelle dem med en gang at far var død. Hun tror at det gjorde situasjonen vanskeligere og verre for dem at de ikke fikk vite sannheten før mor kom hjem.

Karoline synes også det er veldig viktig at voksne ser barna og deres sorg og at de er på barnas nivå når de snakker med dem. Bokstavelig talt tror hun det er godt for barn om voksne også fysisk bøyer seg ned eller sitter på samme nivå som barna når de snakker med dem.

Noen dager etter vårt intervju var *Karoline* i en gravferd etter et familiemedlem og hun forteller at hun under denne seremonien, mens tårene silte, begynte å tenke på at «jeg kan ikke huske at jeg gråt noen gang disse første dagene etter at far døde, eller kanskje aldri.» Hun kan minnes at hun som barn av og til skreik og bråkte i trass, men hun husker ikke at hun gråt på grunn av tapet av far. I voksen alder opplever *Karoline* at tårene sitter løst – både i sorg og glede, og hun undrer «kanskje gråter jeg da de tårene jeg ikke fikk gråte som barn?»

Karoline forteller også at etter vår samtale har hun hatt noen gode samtaler med sin mor, storesøster og lillebror om tiden etter at far døde. Og i den sammenheng reflekterer hun litt

over at selv om de opplevde det samme, oppfattet de det som hendte helt forskjellig. Hun sier: «Så like skjebner og så ulike oppfatninger.»

Fra samtalen med sin mor forteller hun også at

... etter råd fra andre snakket aldri mor med oss om faren vår fordi fagfolk (bygdas lege, tror jeg) mente det bare ville rippe opp i sorgen vår. Vi var så små, mente de, at det var bedre å la oss glemme. Men, sier jeg til mor, vi snakket da mye sammen. Jeg kan huske vi fikk svar på det vi lurte på. Ja, sier hun, vi snakket sammen, men ikke om døden og ikke om far. Jeg unngikk å svare på spørsmålene deres, sier hun. Nok en gang en konflikt mellom det hun forteller og det jeg husker. Men at det var hun som fortalte oss at far var død, det er hun med på. Men videre snakket vi bare om dagene slik de var og slik vi ville ha dem. Ikke noe om hvordan de kunne vært om far var der. Vi skulle rett og slett glemme. Hun mener det den dag i dag, at det var det beste.

4.5 Sammenfatning av hva informantene gir uttrykk for

Som nevnt innledningsvis i analysekapittelet har jeg valgt å sammenfatte det informantene har fortalt under seks overskrifter. På den måten forsøker jeg å kategorisere/kode informasjonen som er gitt gjennom intervjuene. Kategoriseringen eller kodingen innebærer at jeg systematisk prøver å tolke hva informantene har sagt ved å sammenligne og finne likheter og forskjeller. (Kvale og Brinkmann 2012:208ff)

4.5.1 Erfaringer fra tiden rundt dødsfallet

Et grunnleggende spørsmål for meg i intervjuene var å finne ut av hvordan informantene opplevde å bli ivaretatt som pårørende barn i tida rundt dødsfallet. Det tydeligste fellestrekket for flere av informantene ser ut til å være at de opplevde en slags distanse til en del av det som skjedde, fordi de opplevde at de voksne ikke snakket nok med dem om det som hendte. Et par av informantene forteller spesielt om traumatiske opplevelser knyttet til dødsfallet.

Tiden rundt selve dødsfallet er på sett og vis ikke et tema for *Kari*, i og med hun ikke var til stede da dødsfallet inntraff, men hun minnes tydelig at det var en trist stemning i familien da de reiste fra farfar for siste gang før han døde. Hun tror også at det hadde vært bra om de voksne kunne fortalt henne mer om hva som hendte og om hun hadde blitt tatt med inn i situasjonen.

Kristin og *Karoline*, som begge mistet sine fedre, fikk med seg mer av det som skjedde, i og med de var i nærområdet, da dødsfallene inntraff. De savnet likevel at de som var rundt dem

snakket mer med dem om det som hendte. *Kristin* nevner som noe positivt en lege som tok vare på dem. Hun forteller også at den jevnaldrende kusina var en støtte for henne og at turen sørover var fin, selv om hun ikke kan huske turen selv. For *Karoline* ble dødsfallet ekstra traumatisk, for selv om hun skjønnte hva som hadde skjedd da en av de voksne sa: «Han ligger nede på myra», var det ingen som fortalte henne at faren var død, før moren kom hjem og fortalte det et par dager senere. Det var for henne også en traumatisk opplevelse å bli sendt opp til naboen sammen med storesøsteren og dermed bli skilt fra barnepika som var den nærmeste i mors fravær og lillebroren som ble igjen på gården. Ekstra vanskelig ble det også fordi de om kvelden ble overlatt til seg selv da de skulle legge seg for å sove på et rom som hadde utsyn til alt som skjedde hjemme på gården.

Karl tror at han fikk sjokk da han ble vitne til den tragiske ulykken da kameraten og sykkelen traff den møtende bilen. Han nevner en lærer spesielt som snakket med ham og fulgte ham opp en del den første dagen og i tiden som fulgte. *Karl* gir heller ikke så sterkt uttrykk for at foreldre og andre voksne som var rundt ham ikke snakket med ham, men strevsomme tanker og følelsen av skyld for det som hadde hendt, var likevel noe *Karl* gikk med alene. Han bebreidet seg selv en del med spørsmål som: «Kanskje det ikke hadde skjedd om han hadde syklet den vanlige veien til skolen?» og «Han skulle ikke tatt den omveien.»

4.5.2 Ritualer mellom dødsfall og gravferd

Kun en av de fire informantene, *Kristin*, kan huske at hun var med på syning. En lege som var sammen med dem tok godt vare på dem og oppmuntret veldig tydelig til at barna hadde godt av å se avdøde. Fra syningen minnes *Kristin* noen klare detaljer om at rommet var veldig kaldt og grått, samt at pappa så veldig blek ut. Hun husker også at hun ikke gråt da hun fikk se ham død. I ettertid er hun glad for at hun fikk være med på syning, for det å ha sett ham med egne øyne ga *Kristin* en klar visshet den gang, men også i ettertid, at pappa er død.

En av de andre informantene, *Karoline*, har i ettertid blitt fortalt at hun fikk lov til å se pappa da han lå i kista, men hun kan likevel ikke huske at det skjedde. Det hun derimot husker er at de utførte et rituale som var vanlig på mange gårder før i tiden, for før de satte kista på låven, kostet de låvegulvet og la granbar på gulvet. Frem til bæreandakten skulle da kista med pappa i bli stående på låven.

Karoline husker også at en av dagene i tiden mellom dødsfallet og gravferden, samlet mange folk seg, bl.a. avdødes søsken, hjemme hos dem på gården. I ettertid har hun forstått at de var samlet til en bæreandakt. I kontrast til hennes beskrivelse av at det var en fin sommerdag og at

hun følte seg veldig fin i penklærne, beskriver hun stemningen og oppførselen til de voksne som unormal og at det var ekkelt å oppleve så mange voksne som gråt. Ikke minst var det fælt for henne å se menn som gråt og særlig likte hun ikke at onklene, som vanligvis var glade og morsomme, gråt.

En av de to informantene, *Karl*, som ikke ble gitt muligheten for syning husker at han i ettertid var veldig opptatt av hvordan kameraten som døde så ut. Og han tror fast bestemt at det hadde vært godt for ham om han hadde fått se ham død.

4.5.3 Gravferden

Bortsett fra den ene av informantene, var de tre andre jeg intervjuet, til stede i gravferden etter den de hadde mistet. Men selv om det varierte litt, opplevde alle tre at de fikk svært lite eller ingen informasjon fra de voksne om hva de skulle være med på. *Kari*, som ikke deltok i farfars gravferd, kan heller ikke huske at hun fikk informasjon om hvor de voksne skulle og hva de skulle gjøre da de dro avgårde og overlot ungene til en fremmed barnepike. Ettersom hun var såpass liten da det hendte, har hun ikke savnet at hun ikke var med i gravferden, noe hun derimot gjorde da hun noen år senere opplevde et nytt dødsfall i familien. De tre informantene som var til stede ved gravferden, tror imidlertid i ettertid at det var veldig positivt for dem å få være med.

Felles for de tre som var med i gravferden er at de likevel ikke kan huske så mye av det som foregikk i selve seremonien, bortsett fra at det var en del folk der. En fortalte at det var mange barn til stede, en sa ikke noe om det, og den tredje mener å huske at det ikke var andre barn der enn henne og søsknene hennes. En av dem nevner at det var mye blomster i kirken.

Et annet fellestrekk ser ut til å være at stemningen under gravferden og de voksnes reaksjoner og følelser, er et sterkere minne fra gravferden enn selve innholdet i seremonien. De voksnes gråt, og kanskje spesielt voksne menn som gråt, har gjort et sterkt inntrykk på dem, og det kan se ut som om barnas fokus har vært mer rettet mot de voksnes følelser enn deres egne.

For *Kristin* sin del ble ansvaret hun tok på seg for mamma og brødrene sine, både under gravferden og senere, forsterket ytterligere gjennom mormors ord under gravferden: «Nå må du være sterk, *Kristin* og passe på mamma og brødrene dine.»

En av informantene, *Karl*, nevner spesielt også at seremonien ute hvor de senket kista, var viktig for ham. Det opplevde han som en konkret og synlig handling som tydeliggjorde for ham at kameraten var død og ble gravlagt.

4.5.4 Tanker om døden og troen

Tanker knyttet til døden og troen var noe ulik hos de forskjellige informantene, men ingen av dem ga uttrykk for at døden opplevdes som spesielt vanskelig da de var barn.

Kari ga uttrykk for at hun var opptatt av eksistensielle spørsmål allerede som barn. Døden var ikke noe som bekymret henne, og hun ble tidlig bevisst på at Gud alltid har vært til stede i hennes tilværelse.

For *Kristin* ble troen litt vanskelig da hun var barn, likevel ga det trygghet for *Kristin* å tenke på at pappa er i himmelen. For henne opplevdes døden som veldig konkret, den er en del av livet, den angår og kan skje alle, inkludert henne selv.

Karl minnes at han opplevde å ha en trygg barnetro i oppveksten. Døden og Himmelen var noe godt – Jesus var jo der. For *Karl* var dåpen også en viktig del av barnetroen og ettersom kameraten var døpt var han trygg på «at alt var i orden med ham» og at han var sammen med Jesus i Himmelen.

Den siste informanten, *Karoline*, lurte av og til på hvor far var etter at han var død. Hun spurte også sin mor om «Vet far sjøl at han er død?» Utover dette var ikke døden et problem for henne som barn, men i voksen alder strevde hun en tid en del med tanker om døden. Tanker om tro var for *Karoline* i barneårene først og fremst knyttet til noe strengt, men i voksen alder har troen vokst frem til noe positivt og godt.

4.5.5 Oppfølging i etterkant

Et fellestrekk for de fire informantene ser ut til å være at alle følte stor omsorg for de andre som de hadde rundt seg. Spesielt to av dem, *Kristin* og *Karl*, var veldig opptatt av de voksnes sorg. Tre informanter, *Kari*, *Kristin* og *Karoline*, husket reaksjonene til småsøsken og andre barn; fetter som skreik, lillebror som kastet opp og lillebror som begynte å grave på fars grav.

Et annet fellestrekk synes å være at informantene følte at de som barn var alene og ensomme med sin sorg. Noen av dem snakket lite eller ingenting med de voksne om sin sorg. Det ser ut til at flere av de voksne hadde nok med egen sorg og av den grunn ikke så barnas sorg eller maktet å ta vare på barna samtidig som de skulle håndtere egen sorg. Som barn opplevde *Kari* at hun savnet at hennes sorg ikke ble sett av de voksne og at hun derfor måtte ta ansvar for egen sorg selv. Noen av informantene fortalte at de følte på en utrygghet bl.a. fordi de ble skilt fra sine omsorgspersoner allerede fra dødsfallet inntraff og/eller etter gravferden. Ingen av informantene kan huske at de fikk oppfølging av prest eller andre fra kirken etter

gravferden, men *Karl* og *Karoline* fortalte at en lærer ble en viktig voksenperson for dem i tiden etter dødsfallet. *Karl* fikk i tillegg noe oppfølging av dem hjemme, og *Karoline* forteller at mor etter hvert greide å ta seg av barna på en god måte. Hun husker også at tanter og onkler stilte opp noe de første årene. *Kristin* ga uttrykk for at hun opplevde at det var hun som tok vare på moren de første årene etter farens død, men det ble mer plass til egen sorg da hun ble ungdom.

4.5.6 Kirkens rolle, sett tilbakeskuende

Alle informantene savnet, i mer eller mindre grad, at voksne så deres sorg da de var barn. Flere uttrykte derfor at kirken kan være med på å bevisstgjøre voksne på at de må ta med barna inn i situasjonen. De tror det er viktig at voksne snakker med barna om det som har hendt, svarer på spørsmål og gir aksept og rom for følelser – dette kan kirken bevisstgjøre de voksne på. En uttrykte spesielt også at barn bør slippe å ta ansvar for de voksnes sorg – her kan kirken bidra med å ta vare på de voksne og gi profesjonell hjelp til å bearbeide sorg.

Kirkens ritualer ble av en omtalt som «lim i samfunnet» og alle informantene ga tydelig uttrykk for at barn bør få delta sammen med de voksne i de ulike ritualene som f.eks. syning og gravferd. En understreket at barn trenger å delta med fysiske, konkrete ting, f.eks. legge på roser på kista eller holde i et håndtak når båra skal bæres.

Flere av informantene tenker også at kirken etter et dødsfall, kan bidra gjennom bl.a. sorggruppe for barn og unge eller invitere til ulike samvær f.eks. knyttet til allehelgensdag.

4.6 Funnene

De fire intervjupersonene ga meg mye god informasjon om hvordan det kan oppleves å være pårørende som barn. I analysen har jeg forsøkt å kategorisere det jeg fikk av informasjon, men ettersom ting henger sammen og går i hverandre og ikke alltid kan puttes i en bås, var det av og til vanskelig å plassere funnene under en bestemt kategori.

Her følger en kortfattet liste over noen funn jeg vil drøfte i neste kapittel:

- Manglende informasjon eller åpenhet vanskeliggjør sorgarbeidet for barn.
- Å skille barna fra deres omsorgspersoner kan virke traumatiserende.
- De voksnes reaksjoner virker inn på barna.
- Ritualer hjelper barn å håndtere tap og sorg.
- Troen – en hjelp for barn i møte med døden.

5. DRØFTING

Analysen i det foregående kapittelet munnet ut i en kortfattet liste hvor jeg hadde plukket ut noen av funnene jeg fant. Disse funnene vil jeg i det følgende belyse og drøfte i lys av teorien jeg gjorde rede for i kapittel 2 ved å bringe empiri og teori i samtale med hverandre. Gjennom drøftingen vil jeg forsøke å vise hvordan funnene forholder seg til tidligere kunnskap om barn og sorg og kanskje også frembringe ny forståelse knyttet til temaet. Når jeg skal drøfte funnene velger jeg å systematisere dette ved å bruke de fem punktene som oppsummerer analysen som overskrifter. I drøftingskapittelet blir det ikke minst også viktig å diskutere funnene opp mot problemstillingen; *Hvordan kan kirken møte barn som opplever sorg og krise?* Et mål for denne delen av drøftingen vil være å gi innspill til kirkelig praksis i møte med barn som opplever sorg i forbindelse med tap ved død.

5.1 Manglende informasjon eller åpenhet vanskeliggjør sorgarbeidet for barn

I kapittel 2.2 har jeg i stor grad referert til psykologspesialist Atle Dyregrov. Han påpeker at mental forberedelse og mulighet til å ta avskjed, er en god hjelp for barns bearbeiding av sorg. Dyregrov gir også uttrykk for at informasjonen som barn har fått under en sykdomsperiode er av avgjørende betydning for hvordan de takler forventede dødsfall. Hva da når dødsfall rammer brått og uventet?

I teorikapittelet ser vi også at den kanskje vanligste sorgreaksjonen hos barn, er angst eller redsel. Betyr dette at det å ikke få nok informasjon om en hendelse og manglende åpenhet omkring situasjonen kan bidra til å øke angsten? Dyregrov gir også uttrykk for at barn som ikke opplever tilstrekkelig informasjon og åpenhet omkring det som skjer i tiden rundt og etter et dødsfall, kan ha en tendens til å ta i bruk fantasien til å lage sine egne «indre bilder» av hendelsen. Det er derfor nærliggende å spørre om det kan vanskeliggjøre sorgarbeidet for barn dersom de i for stor grad blir overlatt til egen fantasi?

Det er tydelig at *Kari* som mistet farfar etter en tids sykeleie, og kanskje spesielt *Kristin* og *Karoline* som opplevde bråe tap som barn, opplevde at de savnet å få vite mer om det som skjedde. Også *Karl* opplevde at manglende åpen samtale med voksne førte til at han gikk med mange vonde og vanskelige tanker for seg selv. I analysen kom det frem at mine informanter opplevde en distanse til det som skjedde nettopp fordi de voksne ikke snakket nok med dem om det som skjedde.

Nå kan det tenkes at en del voksne har nok med egen sorg og derfor ikke makter å ta vare på barna i deres sorg, eller at de mangler ord for å snakke med barna om vonde hendelser. En

mulig tanke kan være at voksne, ved å unnlate å informere, ønsker å skåne barna. Det kan også være slik at barns sorgreaksjoner til en viss grad hindrer barn i å ta inn informasjonen de får – særlig kan det se ut for at dette gjelder ved bråe og tragiske dødsfall. Ifølge Dyregrov kan barn reagere med sjokk når de mottar beskjeden om et dødsfall – det igjen kan kanskje føre til at barn benekter det som har skjedd, unngår å snakke om det og prøver å beskytte seg selv ved å holde det smertefulle på avstand.

I analysen påpekte jeg at særlig to av informantene fortalte om spesielt traumatiske opplevelser knyttet til selve dødsfallet. Og det kan se ut for at *Karolines* erfaring, hvor hun samme dag som faren dør, hører de voksne si: «Han ligger nede på myra», gir grobunn for egen fantasi om hva som har skjedd. Kunne hendelsen blitt lettere for Karoline å håndtere om hun hadde fått vite sannheten fra starten av i stedet for å vente til moren kom hjem et par dager senere? Og hva med *Karl* som ble vitne til at kameraten ble påkjørt og som i tillegg fortalte at han hadde strevd en del med skyldfølelse og vonde tanker?

Analysen av informantenes erfaringer peker i retning av at det er behov for undervisning om sorg og sorgreaksjoner. Kirkens bidrag i denne sammenheng kan slik flere av informantene påpeker, være å ta vare på de voksne og bevisstgjøre dem på å ta med barna inn i situasjonen. På den måten får de voksne hjelp til å se og ta barns sorg på alvor. Voksne som skal hjelpe barn i sorg er ofte selv rammet, og det å ta vare på både seg selv og barna i en slik situasjon, er en krevende oppgave. Som en hjelp til å bearbeide egen sorg, opplever mange voksne det godt og nyttig å snakke med f.eks. prest eller diakon. På den måten kan de i større grad også makte å ta vare på barna. En del voksne søker også råd og støtte fra kirken fordi de er usikre på hvordan og hvor mye de skal inkludere barna i det som skjer rundt et dødsfall.

I forbindelse med uventede dødsfall (selvmord, ulykker o.l.) er det svært ofte en prest som kommer med dødsbudet. Og når barn er blant de som skal varsles, ønsker gjerne familien at presten skal være til stede som en støtte og i noen tilfeller også for å fortelle barna om det som har skjedd. Ved slike uventede dødsfall kan presten sammen med andre hjelpepersoner, midt i en kaotisk livssituasjon, også bidra til økt trygghet for barna.

Både i forkant av og etter en gravferd kan det være behov for at prest eller diakon som forretter i gravferden, har samtaler også med barna i familien. Så langt det er mulig kan gjerne barna inkluderes i sørgesamtaler. I etterkant av en gravferd kan kirken også legge til rette for at barn får oppfølging og hjelp med sitt sorgarbeid gjennom samtaler og tilbud om sorggruppe for barn og unge.

5.2 Å skille barna fra deres omsorgspersoner kan virke traumatiserende

Når noen i barns nærhet dør, vil ifølge Dyregrov redselen for å miste andre svært ofte bli fremtredende. Ikke minst kan dette gjelde redselen for å miste den andre av foreldrene. Barns angst, fordi tryggheten i tilværelsen kan bli borte når noen i deres nærhet dør, kan bl.a. gi seg utslag i at de blir redde for adskillelser. De kan derfor reagere med at de vil være i nærheten av foreldrene, ikke gå på skolen, ikke være alene hjemme eller komme til tomt hus og protestere mot å være hos andre. For små barn kan ifølge Dyregrov, korte adskillelser lett oppleves som permanente tap.

Som 4-åring ble *Kari* overlatt til en fremmed dame som skulle passe på barna mens de voksne var i farfarens gravferd. I ettertid har *Kari* tenkt at det kanskje hadde vært bedre for henne om hun hadde fått delta sammen med familien i gravferden, likevel opplevde hun det greit å være uten foreldrene den tiden de var borte. På den ene siden kan det tenkes at *Kari* opplevde det greit å bli overlatt til en fremmed ettersom hun da også fikk være sammen med og leke med sine søskenbarn. På den andre siden kan det være at hun opplevde det greit fordi det ikke var så veldig nær relasjon mellom henne og farfar. *Karis* erfaring kan også tolkes som at adskillelse fra de nærmeste omsorgspersonene ikke nødvendigvis er veldig skadelig for et lite barn som opplever tap ved død.

I *Karolines* historie kan det se ut for at det å bli skilt fra sine omsorgspersoner kan virke traumatiserende. At hun allerede før farens død hadde vært uten mor i nesten et år pga. morens sykdom, gjør antagelig situasjonen ennå vanskeligere da hun i neste omgang ble tatt vekk fra den unge barnepiken som var satt til å ta vare på barna i morens fravær. I tillegg opplevde *Karoline* noen uker etter gravferden en ny adskillelse da hun, for en periode, ble sendt til en tante og onkel fordi moren den første tiden etter farens død ikke maktet å ta seg av alle de tre barna. Også *Kristin* opplevde å bli skilt fra moren etter farens gravferd. Hun ble sendt med en tante for å være hos henne i deres campingvogn en ukes tid. Her ser det ut for at både *Karoline* og *Kristins* erfaringer ved å bli skilt fra sine nærmeste omsorgspersoner, ser ut til å stemme godt overens med Dyregrovs teorier. For *Karolines* del førte adskillelsen til mye utrygghet som ga seg utslag i at hennes adferd til en viss grad endret seg, slik at det ble utfordrende for tante og onkel å håndtere henne da hun skulle være hos dem, bl.a. reagerte hun med å trekke seg unna og gjemme seg. Hun stod også opp om natten og ville ikke sove eller spise. *Kristin* reagerte også med stor utrygghet og ambivalente følelser. Og selv om hun husket flere fine ting fra dagene sammen med tante og kusinene, er det de vonde minnene som satte seg fast i hennes minne.

Et trekk som ser ut for å gå igjen hos informantene er at de i intervjuene ga uttrykk for at de ofte følte seg ensomme i sin sorg da de var barn. En mulig forklaring kan være at de ikke følte seg nok inkludert fordi de ikke fikk ordentlig informasjon om det som skjedde (5.1) eller at de ikke ble tilstrekkelig sett og tatt på alvor med sin sorg av de voksne. For *Karoline* og *Kristin* sin del kan det også tenkes at det skyldes utryggheten som oppstod da de ble skilt fra sine nærmeste. En mulig forklaring kan dessuten være at barna ville spare de andre rundt seg for sin sorg. Dette blir drøftet nærmere i 5.3.

Barn har generelt et grunnleggende behov for trygghet i tilværelsen og i en sorg- og krisesituasjon er behovet som regel større enn ellers. En viktig forutsetning for at de i en slik situasjon skal kjenne seg trygge, er at de har voksne omsorgspersoner rundt seg som inkluderer dem i det som skjer i forbindelse med et dødsfall. Videre har barn behov for hjelp av voksne til å sette ord på følelser og tanker og de trenger å få aksept på sine reaksjoner. Åpenhet er gjerne mer nødvendig enn ellers. Fysisk kontakt og annen omsorg og nærhet er også svært viktig, likeledes mulighet til å være litt for seg selv når barnet ønsker det. De viktigste trygghetspersonene for barn i sorg er som regel først og fremst foreldre, men besteforeldre eller andre voksne som står barna nær vil også være viktige omsorgspersoner. Ettersom kirken er deltagende ved de fleste gravferdene i Norge, vil kirken også kunne bidra som en trygghetsskaper i møte med barn i sorg. Se også drøftingen i 5.1.

5.3 De voksnes reaksjoner virker inn på barna

Tidligere har vi sett at når barn opplever tap, vil de lett bli redde for å miste flere. Har de mistet en av foreldrene kan angsten for å miste den andre gi seg utslag i at de krever forsikringer om at foreldre skal være forsiktige. Barn kan også ha en tendens til å ville spare sine foreldre ved å skjule at de er triste og lei seg eller skyld på andre ting, dersom de gråter. I teorikapittelet har vi også sett at barn i 5 – 10-årsalderen er mer i stand til å se en situasjon utfra andres ståsted. Det innebærer at de i større grad kan vise empati og omsorg og trøste andre som er i sorg. Dyregrov hevder også at barn helt ubevisst gjennom identifisering med den døde, kan gå inn i en rolle med å trøste andre gjenlevende. Et nærliggende spørsmål blir da: Hvordan virker de voksnes reaksjoner inn på barna?

Særlig *Kristin*, *Karoline* og *Karl* ga i intervjuene uttrykk for at de som barn var opptatt av de voksnes væremåte og reaksjoner. Fra båretandakten som *Karoline* var med på, og fra gravferdene som alle tre var til stede i, kan det se ut som om stemningen og de voksnes reaksjoner og følelser er et sterkere minne enn selve innholdet i seremonien. De voksnes gråt,

gjorde sterkt inntrykk på barna, ikke minst gjorde det inntrykk på dem at voksne menn gråt. Er det da slik å forstå at barn ikke bør se eller utsettes for de voksnes reaksjoner og gråt? På den ene siden bekrefter informantenes fortellinger at voksnes reaksjoner gjør sterkt inntrykk på barn, men på den andre siden kan det også tenkes at hvis voksne snakker med barna og forbereder dem på at voksne også er triste og gråter når noen dør, vil det oppleves mindre skremmende for barn å se voksne gråte. Det kan også tenkes at ved å snakke med barna om følelser vil det både for barn og voksne være lettere å håndtere følelser og se på følelser som en naturlig reaksjon når en opplever tap og sorg. Her kan kirken være en viktig samtalepartner ved f.eks. å ta opp temaet i sorgsamtaler – gjerne hvor både barn og voksne er til stede. Ettersom bl.a. prester og diakoner innehar endel kompetanse på å håndtere tap og sorg, kan kirken også ta initiativ til å arrangere temakvelder o.l. hvor f.eks. dette temaet settes i fokus. Kirkens bidrag kan også sees i sammenheng med det som er tatt opp i de andre punktene i kapittel 5.

5.4 Ritualer hjelper barn å håndtere tap og sorg

Piagets hovedtanke er at utvikling og læring skjer gjennom aktiv handling. På den måten får barna ifølge ham erfaringer som de kan sette sammen til et forståelig bilde av verden.

Spørsmålet er om dette også er en gjeldende «regel» når barn skal lære å håndtere tap og sorg? Dyregrovs teori er at ritualer gir hjelp til å skape forståelse for døden og en hjelp til å bearbeide sorg og savn. Ved å inkludere barna vil en kunne forhindre barns fantasi til å utfolde seg fritt. Ifølge Dyregrov er gravferden den mest offisielle handlingen i forbindelse med dødsfall. Den kan ha både en religiøs, psykologisk og sosial oppgave i møte med de sørgende. Dyregrov er derfor kritisk til at ritualene i noen grad avkortes i forbindelse med dødsfall (2.4). Hvordan stemmer så dette med informantenes erfaringer? Er det slik at det er lettere for barn å håndtere tap og sorg dersom de får være tilstede og deltagende ved f.eks. ritualene knyttet til syning, bæreandakt og gravferd?

Som analysen viste er det kun *Kristin* som kan huske at hun fikk se avdøde. Og selv om hun i intervjuet ga uttrykk for at rommet var kaldt og grått og at avdøde var blek, beskrev hun ikke syningen som spesielt skremmende eller ubehagelig e.l. *Kristin* er også i ettertid ganske sikker på at syningen bidro til å gjøre dødsfallet mer virkelig for henne. Kanskje ble det på tross av omgivelsene en positiv og nyttig erfaring fordi hun ble ivaretatt av de voksne? Hun nevner bl.a. en lege som var sammen med dem under syningen som tok godt vare på dem.

For *Kari* var ikke syning et tema da farfar døde, og hun nevnte i intervjuet heller ikke spesielt at hun verken den gang han døde eller i ettertid, har savnet å se avdøde.

Karoline kan ikke huske at hun fikk se avdøde, selv om moren sier hun gjorde det. En mulig forklaring kan være at dødsfallet opplevdes så traumatisk for henne at hun av den grunn ikke husker alt som skjedde. Det kan også tenkes at det hadde vært lettere for *Karoline* å holde fast på at far virkelig var død dersom hun hadde fått se ham flere ganger – noe som kunne vært mulig i og med båra med avdøde stod hjemme på låven over flere dager.

Karl tror også det hadde vært bra for ham å se kameraten etter at han døde. Han var en tid svært opptatt av hvordan kameraten så ut, og på grunn av dødsfallets art er det ikke utenkelig at *Karl* lagde seg en del fæle bilder i fantasien om hvor skadet kameraten var. Hadde det vært annerledes dersom *Karl* hadde fått se avdøde? Et argument mot syning for noen er at dersom avdøde er sterkt skadet er det best at barn ikke ser, men kunne syning likevel vært en mulighet dersom skadene var dekket til? En del erfaring tilsier at barns fantasi ofte kan være verre enn virkeligheten, selv om virkeligheten i *Karls* fortelling var svært dramatisk.

Informantenes ulike erfaringer kan tyde på at hovedregelen er at det kan være til god hjelp for barn å se avdøde. Det er grunn til å tro at å delta i syning vil gjøre det uvirkelige mer virkelig. Det er også grunn til å tro at å se, kjenne, ta på osv. kan forhindre unødige fantasier som at «far er visst ikke død likevel» og «hvor skadet er han?» På den andre siden er det viktig at barn i størst mulig grad blir godt forberedt før de skal se, ved at de blir fortalt hvordan den døde ser ut, eventuelt blir fortalt om synlige skader, om avdøde ligger i en seng eller i kisten, hvordan rommet er osv. Det er også en viktig forutsetning for barns sorgarbeid at de i tillegg blir ivaretatt under syningen og får mulighet til å snakke om det de har sett, også i ettertid.

Karoline var den eneste at informantene som fortalte at de hadde bæreandakt i hjemmet noen dager etter dødsfallet og at kista stod hjemme på låven frem til bæreandakten. Kanskje betydde denne sammenkomsten vel så mye for *Karoline* som gravferden? Ut fra det *Karoline* fortalte i intervjuet fikk hun i forkant av den dagen de hadde bæreandakt, være med på å delta i ulike praktiske ting. Bl.a. var hun med på å koste låvegulvet og legge granbar på gulvet der kista skulle stå. Til tross for at *Karoline* ikke kan huske noe fra selve bæreandakten; hva de sa og gjorde under andakten, ser det ut for at det som skjedde hjemme i kjente og trygge omgivelser, har gitt henne noen positive minner, selv om hun på den annen side synes det var fælt at de voksne var så «unormale.»

Det ser ut til at bæreandakt en del steder var mer vanlig før, enn det er i dag. Kan det tenkes at de sørgende og dermed også barna, ved å utelate et slikt rituale, mister en god mulighet til å bearbeide det som har skjedd? *Karolines* fortelling gir riktig nok et for tynt grunnlag til å

påstå at det er en hjelp for barn i sorg å få delta i en bæreandakt eller en lignende samling noen dager etter et dødsfall. På den andre siden kan det tenkes at en bæreandakt også kan fungere som en god forberedelse til gravferden, både for barn og voksne. At det i forbindelse med en bæreandakt svært ofte også gis anledning til syning for flere enn de helt nære pårørende, kan tale positivt for at bæreandakt for noen kan være en hjelp i sorgarbeidet.

Kristin, Karoline og Karl var samstemte i at det høyst sannsynlig var bra for dem å få delta i gravferden da de var barn. Selv om de på den ene siden ikke kan huske stort av hva som foregikk i gravferdsseremonien, husker de på den andre siden at det var en del folk der og at de var der selv. Dette bekrefter at en gravferd har en positiv sosial side som gir tilhørighet, også utover den nære familien. *Kari*, som ikke fikk delta i gravferden, mener som voksen at hun burde vært med i gravferden. Hennes følelse av å være ensom i sin sorg kan muligens ha blitt forsterket ved at hun ikke fikk være til stede sammen med familien når de tok avskjed med hennes farfar.

Informantenes erfaringer viser også at ord og abstrakte minner huskes dårligere enn konkrete ting og hendelser. Dette samsvarer med teorien om at barn har god hjelp i ulike konkrete uttrykk som f.eks. å legge på blomster og tenne lys, når de skal bearbeide tap og sorg.

Kirken er som jeg i innledningskapittelet har påpekt, involvert i en betydelig prosentandel av alle årlige gravferder. Det innebærer at kirken har en særlig god anledning til å bidra til at gravferden kan bli et godt møte mellom kirken og barn med nære tapserfaringer.

Informantenes tanker om kirkens rolle, sett tilbakeskuende, kan i denne sammenheng gi viktige innspill til kirken.

Dersom det virkelig er slik som informantene ga uttrykk for; *ensomt å være barn i sorg*, kan kirken gjennom samtaler med de voksne være med å bevisstgjøre dem på at barna må involveres i det som skjer når noen i deres nærhet dør. Denne involveringen innebærer alt fra informasjon om hva som har hendt, snakke med barna om det som skjer videre, gi aksept og rom for følelser og spørsmål, legge til rette for at barna får mulighet til å bearbeide sin sorg gjennom konkrete uttrykk, la barna være en del av fellesskapet og gi dem anledning til å ta avskjed med den som er død osv.

5.5 Troen – en hjelp for barn i møte med døden

Barns grunnopplevelser og følelser fra tidligste levealder, gir ifølge James W. Fowler materiale til barns senere bevisste tro. Grunnleggende opplevelse av tillit eller mistillit gir

gjerning en indikasjon på om Gud er til å stole på eller ikke. Fowler gir også uttrykk for at barn i førskolealder snakker ofte om Gud, til tross for at Gud likevel er ubegripelig for dem.

Imidlertid er bilder og fortellinger en viktig hjelp for deres utvikling av et gudsbilde. Fra skolealder av og frem til tenårene er barn mer i stand til enten å identifisere seg med eller ta avstand fra tro som gjelder i deres omgangskrets. Barns tro og forståelse av døden og det kristne håpet avhenger derfor mye av hva de er opplært til. I tillegg avhenger det også av barnas modning og alder.

Et av mine spørsmål til informantene var å finne ut hvilken rolle troen spilte for dem i møte med døden, da de var barn. Analysen viser at deres erfaringer med tro varierte noe, men selve døden var på sett og vis ikke et problem for noen av dem.

Spesielt *Kari* og *Karl* ga uttrykk for at troen på Guds/Jesu nærvær ga dem en trygghet i tilværelsen. Tydeligst ser det kanskje ut for at dette var tilfelle for *Karl*. En mulig forklaring kan være at det kan henge sammen med hans tidlige opplevelse av en trygg barnetro og at han gjennom søndagsskolen og møter på bedehuset fikk høre forkynnelse om døden og Himmelen som noe godt. Det kan også se ut for at *Karl* hadde en trygg personlig relasjon og en tillit til Jesus som var av stor betydning. I tillegg nevnte *Karl* også at spesielt dåpen var et trygghetspunkt for hans tro allerede da han var barn. At dåpen opplevdes som noe viktig for ham, kan muligens ha sin forklaring i at dåpen som en konkret handling, blir et konkret uttrykk for Jesu nærvær – for på samme måte som barn trenger konkrete uttrykk for å bearbeide sine indre tanker og følelser, trenger de gjerne også å koble troen til konkrete uttrykk.

Kristin og *Karoline* ga i intervjuene uttrykk for at troen var litt mer komplisert. Også de fikk med seg impulser til troen hjemme eller på søndagsskolen, likevel ble ikke troen den samme positive opplevelsen for dem da de som barn opplevde tap av nære relasjoner. For *Kristin* sin del kan det kanskje forklares noe i at trosuttrykkene i familien etter pappas død for henne opplevdes som om alt skjedde på mammas premisser. Likevel var *Kristin* klar på at selv om troen ble vanskelig for henne, var det trygt å tenke på at pappa er i Himmelen. På den andre siden kan det også tenkes at barn som mister sine farsfigurer, kan få opplevelsen av at når pappa kan bli borte, kan også Gud (vår himmelske Far) bli borte.

6. AVSLUTNING

Oppsummering og konklusjon

Oppgavens mål var å ta for seg barns sorg- og kriseopplevelse knyttet til tap ved død, og problemstillingen jeg ønsket å se nærmere på var spørsmålet: *Hvordan kan kirken møte barn som opplever sorg og krise?* I tilknytning til problemstillingen hadde jeg formulert følgende underspørsmål:

- 1) *På hvilke måter kan teorien og empirisk kunnskap bidra til gode møter mellom kirken og barn med nære tapserfaringer?*
- 2) *Hvilken rolle spiller troen for barn i møte med døden?*

Med utgangspunkt i at kirken er inne i bildet ved de fleste gravferder i landet vårt, har kirken en unik mulighet til å bidra med sin kompetanse og hjelp overfor barn med nære tapserfaringer.

Jeg har i oppgaven vist at mine informanters erfaringer peker i retning av at det er et omfattende behov for undervisning om sorg og sorgreaksjoner i kirken. Det er tankevekkende å se at alle de fire informantene ga uttrykk for at det var ensomt å være barn i sorg.

Med frimodighet og faglighet kan kirken understreke overfor voksne viktigheten av barns deltakelse. Ved å bevisstgjøre og veilede kan kirken gi de voksne hjelp til å se barna, gi aksept og rom for barnas sorg, samtale med dem og ta vare på dem på best mulig måte. Kirkelig undervisning kan også gis i form av ulike temasamlinger om tap og sorg. Så langt det er mulig kan også prest/diakon legge til rette for at barna blir inkludert i sørgesamtaler og at de i etterkant kan bli fulgt opp gjennom samtaler, sorggruppe e.l.

Analysen av mine informanters erfaringer viser også at syning gir god hjelp til å håndtere sorg ettersom det å se, kjenne og ta på, gjør det uvirkelige mer virkelig. Erfaringen tilsier også at syning f.eks. kan forhindre uheldige fantasier hos barn. Kirken kan i større grad med fordel også delta sammen med familiene ved syning.

Jeg har i oppgaven også drøftet betydningen av bæreandakt og gravferd. Dessverre ser det ut for at bæreandakten er mer og mer på vei ut – kanskje kirken kan gjøre noe med det? Dersom det stemmer som jeg påpekte i drøftingen, kan en bæreandakt eller en annen samling for de nærmeste være en god hjelp for barns sorgarbeid også med tanke på at en bæreandakt kan bidra som forberedelse til gravferden. I forbindelse med planleggingen og gjennomføringen av gravferden er det viktig at kirken legger til rette for at barna og de pårørende for øvrig, får

hjelp til å delta med ulike konkrete ting slik at de ikke bare er tilstede som tilskuere til det som skjer i seremonien.

Oppgaven har også vist at troen kan gi barn en trygghet i møte med døden og være til hjelp og trøst for barn i sorg. Å møte barns tro og tvil, meningsløshet og håp, med alvor og genuin interesse, er kanskje kirkens største utfordring i vår tid. Også her gjelder det å gi aksept til barna og la dem få anledninger til å snakke om det de tenker på.

Under arbeidet med masteroppgaven er det flere ting jeg gjerne skulle ha drøftet. Ikke minst hadde det vært interessant å se nærmere på hvorfor ingen av informantene kunne erindre noe av innholdet i gravferden. Innenfor rammen av oppgaven ble det heller ikke plass til å se på hvilken betydning senkingen av kista ned i graven, kan ha for barn.

Det har i løpet av arbeidet med oppgaven også dukket opp andre mulige problemstillinger og tema som kunne vært drøftet, som f.eks. Hvordan kan gudstjenester og menighetsfellesskap og spesielt menighetens trosopplæring, ivareta barn som opplever sorg og krise, ...men dette får være tips til nye potensielle prosjekt.

7. LITTERATUR OG KILDEHENVISNINGER

Litteratur

- Aarflot, Hilde Marie (2001): Bort fra de store teoriene – en presentasjon av trekk i nyere sorgforskning, i *Tidsskrift for Sjelesorg*, 21, 151-174.
- Bugge, Kari E., Eriksen, Hilde og Sandvik, Oddbjørn (2011): *Sorg*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Bunkholdt, Vigdis (2002): *Psykologi*. 2. utg. Oslo: Universitetsforlaget.
- Cour, Peter Ia (2014): Den religiøse tros utvikling, i Danbolt, Lars Johan, Engedal, Leif Gunnar, Hestad, Knut, Lien, Lars og Stifoss-Hanssen, Hans, (red.), *Religionspsykologi*. (s.173-187), 1. utg. Oslo: Gyldedal Norsk Forlag AS.
- Cullberg, Johan (2000): *Dynamisk psykiatri*. 5. utg. Oslo: Tano Aschehoug.
- Danbolt, Lars Johan (2002): *Den underlige uka*. Oslo: Verbum.
- Danbolt, Lars Johan og Stifoss-Hanssen, Hans (2007): *Gråte min sang*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Dyregrov, Atle (2013): *Barn og traumer*. 2.utg. Bergen: Fagbokforlaget.
- Dyregrov, Atle (2002): *Katastrofepsykologi*. 2. utg. Bergen: Fagbokforlaget.
- Dyregrov, Atle (2006): Komplisert sorg: teori og behandling, i *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*. 43, 779-786.
- Dyregrov, Atle (2006): *Sorg hos barn. En håndbok for voksne*. 2. utg. Bergen: Fagbokforlaget.
- Dyregrov, Atle (2010): *Å ta avskjed. Ritualer som hjelper barn gjennom sorg*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Haslerud, Jan, Thorsen, Gerd-Ragna Bloch og Waldenstrøm, Egil (2003): *Psykisk førstehjelp ved katastrofer, ulykker og kriser*. 2. utg. Stavanger: Stiftelsen Psykiatrisk Opplysning.
- Kvale, Steinar og Brinkmann, Svend (2012): *Det kvalitative forskningsintervju*. 2. utg. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag AS.

Leenderts, Torborg Aalen (2014): *Når glassflaten brister*. 3. utg. Oslo: Verbum.

Internettadresser

Malt, Ulrik (2014): Posttraumatisk stresslidelse, i *Store medisinske leksikon*. Hentet 25.02. 2016 fra https://sml.snl.no/posttraumatisk_stresslidelse

Malt, Ulrik (2014): Traume, i *Store medisinske leksikon*. Hentet 25.02. 2016 fra <https://sml.snl.no/traume>

Bokmålsordboka. Hentet 25.02. 2016 fra <http://www.nob-ordbok.uio.no/perl/ordbok.cgi?OPP=ritual&begge=+&ordbok=begge>

8. VEDLEGG

Vedlegg 1: Samtykke fra informantene

Informantene ble første gang kontaktet pr. telefon eller ansikt til ansikt. I samtalen fortalte jeg at masteroppgaven jeg arbeidet med var knyttet til studiet: *Erfaringsbasert master i praktisk teologi* ved Det teologiske Menighetsfakultet.

Ved denne første henvendelsen fikk de forespørsel om de hadde lyst til å delta i mitt forskningsprosjekt om barn og sorg. Deretter fikk de en kort informasjon om temaet, hva jeg ønsket de skulle bidra med, samt informasjon om praksis rundt publisering av masteroppgaver. Alle informantene ga muntlig tilsagn på at de ønsket å delta.

Under intervjuet som varte fra ca. 1,5 – 2 timer, fikk informantene ytterligere informasjon om prosjektet. De ga også muntlig samtykke til publisering.

Etter intervjuet har informantene fått lese og korrigere de skrevne historiene. De har også i ettertid gitt skriftlig samtykke pr. mail til at oppgaven kan publiseres i Brage.

Vedlegg 2: Intervjuguide

Tanker fra da du var barn:

Hvor mange år var du da du som barn opplevde å miste noen i din nærhet ved død?
(Kanskje har du opplevd dette flere ganger?)

Relasjon til avdøde?

Hva husker du:

- Fra tiden rundt dødsfallet?
- Fra gravferden?
- Dersom du ikke var med i gravferden, hva tenkte/følte du rundt det?
- Tiden etter gravferden?

Hvilke tanker hadde du om:

- Det å dø/døden, troen og det kristne håpet?

Fikk du informasjon om det som skjedde, gravferden osv. ...ev. hva?

Ble du på noen måte fulgt opp ...av familie, venner, hjelpeapparat, kirken?

Tror du at du savnet å bli fulgt opp mer?

Tanker i dag / som voksen

Nåværende alder:

Hva har hjelpen du fikk/ikke fikk bidratt til for deg som voksen?

Hva tenker du som voksen at kirken (ev. også andre) skulle bidratt med i møte med deg som barn og pårørende?

